

A MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG
KIADVÁNYAI

PROTESTÁNS SZEMLE

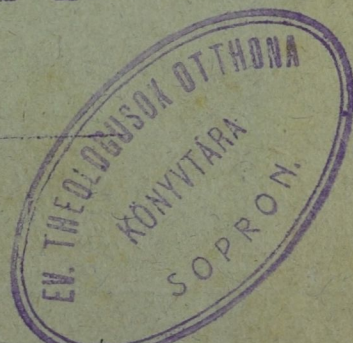
FELELŐS SZERKESZTŐ

RAVASZ LÁSZLÓ

Előfizetési díjak Bendl Henrik társulati pénztárnokhoz
(Budapest, IV., Deák-tér 4. sz.), kéziratok Lencz Gézá-
hoz (Debrécezeni kollégium) küldendők; reklamációk a
kiadóhivatalhoz (Budapest, Aradi-utca 14.) intézendők.

Varga Gyula esperes úr
ajánlómánya

BUDAPEST

HORNYÁNSZKY VIKTOR KÖNYVNYOMDÁJA

1919

TARTALOM.

I. Cikkek.

	Lap
Előszó. <i>Dr. Baltazár Dezső</i>	1
Az egyház és állam szétválasztása. <i>Dr. Pokoly József</i>	3
A lelkészképzés reformjáról. <i>Dr. Tankó Béla</i>	22
Vallás és egyház jövő feladatai. <i>Dr. Lencz Géza</i>	38
A reformáció hatása a tudományra. <i>Csánki Benjámín</i>	50

II. Szemle.

A németalföldi református egyház alkotmánya. <i>Dr. Nagy Zsigmond</i> . (Első közlemény.)	70
---	----

III. Irodalom.

A mi vallásunk. Irták: dr. Kecskeméthy István, dr. Bartók György, dr. Révész Imre. <i>F. B.</i>	78
A mi örökségünk. <i>J.</i>	80
Robertson Fr. Vilmos egyházi beszédei. Fordították: Czeglédy Sándor, Fazekas Lajos, Tildy Zoltán. <i>A—n.</i>	81
Ravasz László: Kicsoda az ember? — <i>a.</i>	83
P. S. Landersdorfer: Die sumerische Frage und die Bibel. <i>Vd.</i>	84
A. Jeremiás: Allgemeine Religionsgeschichte. <i>Vd.</i>	85
Lic. W. Lüttge: Christentum und Buddhismus. <i>Vd.</i>	87

IV. Pro memoria.

Ady Endre. <i>Ű. B.</i>	84
Szerkesztői zárszó. <i>Lencz G.</i>	91
November elején. <i>L.</i>	92
Titkári krónika. <i>Dr. Madai Gyula</i>	93

A Protestáns Szemle jelen számának közleményeiért Lencz Géza dr. ideiglenes szerkesztő felelős.

ELŐSZÓ.

„Ha valaki nem fogad be titeket és nem hallgatja a ti beszédeteket, mikor kimentek abból a házból, vagy városból, lábaitok porát is verjétek le“: adja Jézus a tanácsot tanítványainak. Ezt a tanácsot fogadta meg a „Protestáns Szemle“ is, amikor elköltözött arról a helyről, ahol már nem neki világoskodott a világ. Marasztották volna a hívek és szentek; de többen voltak jövevények, akik nem hallgatták a beszédet, sőt tiltották is azt. A hívek és szentek továbbra is szólják, amit láttak és hallottak; de írásuk futása útján keresztül feküdt az oroszán, melyen átal hathat a lélek és szólás, de a penna nyelét, hegyét — mivelhogy test — az erőszak letörheti.

Másik fellegvárba jött a vándor. Ki tudja, meddig foglalhat itt is tanyát. Nem kell-e itt is leverni lábáról a port és menni bujdosni tovább. Az igazságért való háborúság szenvedésének útja ez. Hogy merre és milyen céllal vezet: tudja minden teremtet lélek. Bárhova hajtják és kergetik: a betlehemi csillag vezérfénye után megy: szorongattatva, de el nem fogatva; kétségessé, de nem esve kétségbe; háborgatva, de el nem hagyatva. Lélek viszi útján és lelket visz. A lelket pedig megölni, sőt megláncolni sem lehet. Ennek a léleknek az erejével menekedtek meg a fegyverek éleitől; dugták be az oroszánok száját és oltották meg a tüzes kemence lángját.

Vigyázza a viharban, vigyázza a földindulásban az Istent s ha benne észre veszi: oda ül vezetőnek a szél hasító szárnyára; oda áll oszlopnak a kataklizma közepébe. Ha pedig — mint történni szokott az üdvtörténet számtalan eseteiben — halk szellőnek, békességnek, szeretetnek, osztó igazság méltóságának fenségében jön el a rendtartó transcendentális erő, oda áll szolgálni buzgóságának drágakenetes alabástrom szelencéjével és átdicsőült lelkesedése önfelelt áldozatát fejére tölti annak: aki nem rontja meg a töredezett nádszálat és a pislogó gyertyalángot nem oltja meg.

A „Protestáns Szemlé“-ben kulminál a „Magyar Protestáns Irodalmi Társaság“ élete. Erő-fok és hőmérő, időjelző, sorsmutató. Vándorútja, mutatja a társaság vándorútját. A társaság nem szerzett se sarut, se pénzt, se táskát. Talán igyekezete ellenére is megmaradt az apostoli küldetés szignatúrája alatt. De tán jól is van ez így. Ha gazdag lett volna anyagiakban, úgy a veszteség fájdalma sujthatná. Így mult, jelen és jövő között vízszintes egyenletességet talál. Az anyagban való gazdagsága most a veszteség fájdalma folytán alámosta volna; szegény szabadsága, lelke gazdagsága azonban mindig csak feljebb viheti.

Nem érheti semmi vád, hogy pénznek kincses házául próbálták volna ellékteleníteni. Maradt olyan szellemi szent közösségnek, amely egyedül felosztás és táplálás céljára gyűjt kincseket s az anyagot szellemi gazdagsága állandó törvénye szerint lelki kincsekké felváltva értékben megszerezi.

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaságot én nem félttem. Ha a földi imperiumok változandósága háborúság szellemén szárnyára véteti is kedves hírnökét, a nagy lelki imperiumban: Isten országában megvan a maradandó helye az erős várban: mely az Isten; a kősziklán, mely a Jézus Krisztus.

Debrecen, 1919 március hó.

Dr. Baltazár Dezső.

Az egyház és állam szétválasztása.¹

A diadalmas forradalom köz- és magánviszonyainak oly gyökeres átalakítását indította folyamatba, amelyről 1918 okt. 31-ike előtt egy-két héttel még a legvérmesebb fantáziájú reformerek sem mertek álmodni. Az ezer esztendő magyar állam és ennek jelenkori társadalma a lét és nemlét kérdése elé van állítva. Szerkezetük eresz-
tékei meglazultak és azokon át olyan új életelvek nyomulnak be a szervezetbe, melyek az újjászületésnek lehetnek a megindítói, ha a fejlődés törvénye által megkívánt fokozatosság korlátain belül érvényesülnek. De beolthatják a biztos halált is, ha erőszakosan széttépik a multtal való történeti kapcsolatot éltető gyökérszárait.

Az új rend még csak kialakulóban van. Sőt körvonalai is még mindig kívül állanak a felismerhetőséget biztosító látóhatár peremén. De azért mindenesetre megnyugtató jelenségnek kell vennünk azt, hogy nem elszigetelt magyar specialitással állunk szemben, hanem hogy hazánk s ennek társadalma az egész világot átjáró hatalmas forradalmi evolúció sodrába került s így sorsa is szervesen kapcsolódott a nagy világforradalomhoz s az egész emberiség sorsához. Megnyugtatónak tarthatjuk azt is, hogy mindaz, ami eddig nálunk történt, s ami máris komolyan tervbe van véve, minden radikálizmusuk dacára sem tekinthetők a történeti folytonosság erőszakos széttépésének. Olyan intézkedések és tervezetek azok, melyek már régen folyamatba indítottak, melyek lassan ugyan, de folyton érvényesülésre törtek, melyeknek tehát nem annyira a tartalma, mint inkább csak a tempója forradalmi.

Igaz ugyan, hogy a forradalom gyors irama mellett az átváltozásoknak a társadalom szervezetébe való beidegzése nem történhetik meg könnyű szerrel. De ebből csak akkor támadna veszedelem, ha a társadalomnak még húsává s vérévé nem vállott új rendre hamarosan még egy újabb rendet kívánnának építeni. Így bekövetkezhetnék

¹ Tartatott a „Debreceni Prot. Irod. Kör“ estélyén 1919 márc. 22.

az összeomlás, hacsak — ami fiziológiai szükségszerűség és éppen azért bizonyos dolog — a társadalomnak veszélyeztetett élettereje ki nem küszöbölné magából a reá nézve még ártalmas új anyagokat. Mivel pedig a politikai élet vezetőinek tisztában kell lenniök ezzel a fiziológiai törvényszerűséggel, azért fel kell róluk tételezni, hogy a holnapért nem fogják veszélyeztetni a máit és nem kívánnak homokalapra emeletes díszpalotát építeni. Miután mindaz, ami eddig történt, lehetlenné teszi a régi állapotokhoz való visszatérést, azért most az elért eredmények biztosítása, körülbástyázása az első kötelesség. Ezen munka sikerétől függ a továbbfejlődés lehetősége.

A forradalom tüzeiben életre kelt ifjú magyar népköztársaság első teendőjének tekinti mindazon erőforrások betömését, támasztóoszlopok eltávolítását, melyek a leküzdött monarchiának erőt, fennmaradást biztosítottak. A forradalom vívmányainak biztosítása címén máris többrendbeli gyökeres változtatásokat vitt keresztül, vagy indított meg. Nem csekély azon további változtatásoknak száma sem, melyeket szintén a fenti cél érdekében, mint a közel jövőben megoldandó feladatokat programmszerűleg bejelentett. Ez utóbbiak között foglal helyet az egyház és állam szétválasztása is, mely kérdést éppen aktualitásánál fogva teszek fejtegetés tárgyává ezen egyházi irodalmi társulat ülésén.

Ha általános szempontból nézzük a nálunk kialakulófélben levő új rendnek különböző irányú törekvéseit, meg kell állapítanunk, hogy azokban semmi olyan nem foglaltatik, amit bármely állami vagy társadalmi átalakulás és rend meg nem kísérelt, vagy létesített volna — a maga érdekében. Az intézményeknek önmaguk létéért, illetőleg az intézményekben magukat jólérzőknek az intézmények fenntartásáért kifejtett törekvései mindig ugyanazon jelenségeket mutatják, mióta csak az emberiség történelmét ismerjük. Hogy akár az új rend harcosai, akár a réginek védelmezői az egyszerű érvényesülni akaráson kívül kötöttek-e maguk részéről más, eszményibb magyarázatot törekvéseikhez: ez egészen mellékes. Hiszen minden pártnak jól esik hinni és másokkal is elhíttetni akarni, hogy nem kizárólagosan saját érdekei vezetik, hanem az összeség, a közösség, sőt az egyetemes emberiség érdekében cselekszik, amikor ezért, vagy amazért küzd. Ezért tehát általános fejtegetéseink során ki kell küszöbölnünk a pártszempontokat és igyekeznünk kell a kérdést — amennyire

lehet — egy magasabb nézőpont tárgyilagosságával kezelni.

Az egyház és állam szétválasztása alig 130 esztendő óta ifjú probléma az emberiség általunk többé-kevésbé ismert hatezer esztendő történelmében. Ellenben az egyház és állam szoros összefüggése, kölcsönös kapcsolata oly régi, mint maga az egyház és az állam. Természetesen ebben a vonatkozásban nem a mai állam, még kevésbé a mai egyház alakzatait, hanem ezeknek ősi típusait kell szem előtt tartanunk. Amikor valamely primitív emberi társadalomban valamely, p. o. a család-, vagy törzsfőhöz kötött közhatalom kialakult, ott már meg volt a mai modern állam csirája. És ahol valamely közösségben bizonyos vallásos fogalmak, hiedelmek s a kultusznak bármily egyszerű formája létrejött, már ott van az egyház a maga vallási szolgáltaival s híveivel. Sőt minden valószínűség szerint éppen az egyház vetette meg a szervezettebb állami és társadalmi rend alapját. Ezek szerint tehát az egyház és állam kölcsönviszonya még a történelemelőtti időkbe nyúlik vissza.

A kölcsönviszonyra, a szorosabb kapcsolatra nem az egyháznak, hanem az államnak volt szüksége. Az egyháznak a vallás, illetőleg az a felsőbb hatalmasság, Isten, vagy szellemek, amelyek a vallásos hiedelem tárgyai voltak, megadták azt a kellő erőt, biztonságot, támaszt, melyre fennmaradása végett szüksége volt. Az állam mindezen erőforrásoknak hiányában kénytelen volt igénybevenni az egyház segítségét és az egyház útján megszerezni ama felsőbb szentesítést, mely nélkül el nem lehetett, amely nélkül rend és létfenntartó szerepét be nem tölthette az anyagát képező társadalomban. De nem lehetett el az állam az egyház nélkül már csak azért sem, mert az emberiség kulturális életének, sőt sok részben civilizációjának is jegecesedési pontja a vallás, illetőleg az egyház volt. Az egyház képviselte az állami társadalomban élő emberiség szellemi életét. Ez alkotta, fejlesztette, őrizte meg az emberi szellem legkiválóbb alkotásait, a vallást, a jogot, az erkölcsöt, a tudományt, a művészeteket, sőt nagy részben a technikai ismereteket, és ügyességeket is. Ezért nem tudott az állam ellenni egyház nélkül, míg reá múlhatlanul szüksége volt.

Mai kifejezést használva azt mondhatjuk, hogy az az egyház, mellyel az állam ily szorosabb kapcsolatban élt, államegyház volt. Az államok külső és belső változá-

saival változhattak az istenek, a kultuszok, a papság, amint változtak az uralkodók, változtak az uralmon a társadalmi osztályok, de mindezen változások dacára az egyház és állam közötti viszony ugyanaz maradt. Minden államnak kellett államegyházzal bírni, mert enélkül nem tudott megélni.

Hogy az államegyházon kívül, melyet az állam kiűntetésekkel, előjogokkal, kiváltságokkal stb. ruházott fel, még más egyházak is léteztek, ez nemcsak a nagy kiterjedésű államokban természetes, hanem feltalálható a kis városállamokban is. De ezen, az államegyházzal szemben szabadegyháznak nevezhető egyházak csak akkor jutottak szerephez, ha valamely belső forradalom a körülöttük csoportosult híveket, akár mint népfajt, akár mint társadalmi osztályt az uralomra, vagy az uralomhoz közel juttatta. Ilyenkor az egyházak között is kitörhetett a harc és előfordulhattak vallásüldözések is, aminőket különben az ókor a természetvallások korában még alig-alig ismert. Csak amikor az abszolút tökéletességűnek hitt vallások, a különböző monotheizmusok, kialakultak s ezek egyházi uralkodó egyházakká lettek, vált rendszerré a vallásüldözés, melyet a vallás szolgái az állam által rendelkezésükre bocsátott eszközökkel foganatosítottak. Az uralkodó államegyház által üldözött vallások egyházi lettek idővel az egyház és állam szétválasztásának előharcosai, ők állapították meg először azt a tényt, hogy midőn az uralkodó egyházak az állam szogálatába léptek, nemcsak saját élethivatásuk tulajdonképeni teréről távoztak el, hanem az államot, minden polgárainak egyaránt oltalmazóját és védelmezőjét is hamis útra terelték, csak hogy saját kizárólagos uralmukat és kiváltságaikat biztosítsák.

Ennek a fejlődési folyamatnak számos jelével találkozunk már az ókori vallásos élet társadalmi alakulatainál is. És amint korunkhoz közeledünk, mind több és több példa tárul elénk ezen irányból. A keresztyén középkor eretnek felekezeteinek keletkezéséhez a fő támasztó pontot az egyház elvilágiasodása adta s reformköveteléseikben is az egyház és állam hatáskörének szétválasztása a vezető tenor. Ugyanezen hangok hallatszanak a protestáns reformáció küszöbén is. De az ósrégi példa ismétlődött. Az államnak szüksége volt az egyházra s azért, ha szakított valami oknál fogva a katolikus egyházzal, államegyházzá tett valamely protestáns egyházat s ez aztán teljesen beletalálta magát az államegyház szerepébe. Minthogy

azonban a reformáció mindjárt kezdetben számos ágat hajtott és többféle felekezet keletkezett, ezért az államegyházon kívül számos szabadegyház is alakult, mely alakulások, folytonos harcban az államegyházakkal, hevesen küzdöttek az ellen, hogy az állam hatalmi erejét vallásüldözés céljaira lehessen felhasználni. Ennek elkerülésére pedig csak egyetlen mód látszott célravezetőnek, ha t. i. megszűnik az államegyházak rendszere. Mert míg ez fennáll, addig az egyházra szorult állam kénytelen saját egyháza eretneküldöző törekvéseit elősegíteni.

Az egyház és állam közötti viszonynak új alapokra helyezése az Angliából vallási vagy politikai okokból az északamerikai angol gyarmatokra kivándoroltak részéről történt. Willams Roger az általa 1636-ban alapított Rhode Island államnak sarkalatos alaptörvényévé tette azt az elvet, mely a modern egyházpolitikának sarkesillaga, t. i. hogy az állam és az egyház két egymástól független társadalmi alak. „Szabad egyház a szabad államban“: ez lett idővel az északamerikai egyesült államok alkotmányának is egyházpolitikai maximája, ami tulajdonképen az egyház és állam teljes szétválasztását jelenti.

Míg a régmúlt időkben, sok évezerral ezelőtt, az állam volt az egyház és állam közötti szorosabb kapcsolat felidézője, mert szüksége volt az egyházra, addig az új korban az egyház lett a közösségi kapcsolat megbontója, mert a kapcsolatot magára a vallásra nézve nyűgnek, lealázónak találta. Hogy állami alaptörvény mondja ki az Unióban az állam és egyház szétválasztását, ez a forma senkit se ejtsen tévedésbe, mert annak az államnak polgárai egyzersmind különböző, túlnyomórésztben református egyháznak voltak buzgó hívei. Ha az egyházak közvéleménye nem lett volna a teljes szeparáció mellett, mi sem lett volna könnyebb, mint az Uniót interkonfesszionális állammá tenni.

Az egyház és állam szétválasztása tehát első megjelenési alakjában úgy jelentkezik, mint a lelkiismereti szabadság egyik legfőbb biztosítója. Éppen azért semmi sem áll tőle távolabb, mint a vallás-, vagy egyházellenesség. Az állam törvényei éppúgy védik a vallásos érzület általában, mint az egyént vallásos meggyőződésében, vallásgyakorlatában, vagy a vallásgyakorlat céljait szolgáló s az állam által elismert egyházi intézményeket. Az északamerikai nagy Unió a vallást ma is polgárai legbecsesebb kincsének s az állami élet rendje leghathatósabb biztosítékának tekinti.

Szinte sarki ellentétet képez az Unióéval az a második lépés, melyet az egyház és állam szétválasztásának történetében a francia állam tett meg a nagy forradalom legizgalmasabb napjaiban, midőn a Konvent egyszerűen eltörölte az egyházat, félredobta a vallást és detronizálta az Istent. Azonban ezt a módszert éppúgy meg lehet érteni a francia közállapotokból és társadalmi szellemből, mint az Uniót megérthetjük a megfelelő előzményekből. Ugyanis míg az Unióban a szabad s demokratikus egyházi intézmények voltak a szabad s demokratikus államalkotmányok az alapjai, nevelői, építői, addig Franciaországban a korlátlan hatalommal uralkodó katolikus egyház az abszolút királyság segítségével kíméletlen eréllyel üldözött, tiport el minden szabadabb lelki mozgalmat, akár az eretnekek között, akár saját táborában indult is az meg. Támasa volt a korlátlan királyi hatalomnak s ellensége minden demokratikus törekvésnek. És ez az egyház, melyen kívül más egyházi alakzatot s melynek vallásán kívül más vallást a francia társadalom nem ismert, oly nagy ellenszenvet váltott ki a felvilágosodás bölcész-vezetőinek hatása alatt álló művelt és félművelt elemek lelkében, hogy az egyház által elkövetett hibák a legszélsőbb túlzásba, az atheizmusba, majd a forradalom izgalmai között agresszív vallásellenes irányba terelték a társadalmat.

A nagy francia forradalom által végrehajtott szeparáció tehát nem a lelkiismeret és vallásszabadság biztosításának jegyében folyt le, hanem merőben racionalisztikus és vallásellenes. Sőt annyira túlzó volt, hogy maguk a mozgalom vezetői borzadtak vissza legjobban a gyakorlati következményektől. Már maga a Konvent is jónak látta, hogy törvényhozásilag biztosítsa Istennek a létezését. Végre is Bonaparte első konzul konkordátumot kötött Rómával s így biztosította a katolikus egyháznak azt az állapotot, melyet 1906-ig élvezett.

Az Unió alkotmánya és a francia Konvent törvényhozása két oly alaptípust mutatnak az egyház és állam szétválasztása körül követett politikában, amelyekre vissza lehet vezetni minden későbbi, hasonló természetű egyházpolitikai reformot, habár a részletekben eltérő intézkedéseket találunk is. A belga alkotmány, a brazíliai és genfi szeparációs törvények az északamerikai Egyesült-Államok mintájára a lelkiismereti szabadságnak biztosítását, a vallásos érzület jogainak elismerését s az államnak a fele-

kezeti egyházakkal szemben teljes pártatlanságát, illetőleg érdektelenségét kívánják szolgálni. Ellenben az olasz, a mexikói és az 1905/8. évi francia szeparációs törvények az egyházzal — és pedig a katolikus egyházzal — szemben vívott elkeseredett küzdelmek után oly új rendezést létesítettek, melynek kizárólagos célja az állami abszolút szuverénitásnak biztosítása. A törvények meghozatalát megelőző heves harcok ezen utóbb említett szeparációnak kifejezett egyház-, sőt vallásellenes jelleget is adtak, amit meg lehet ugyan érteni az ellentétes érdekek összeroppadásából, de az államnak saját anyjával, az egyházzal szemben követett ama maszagéta erkölcsi felfogását, hogy az öregeket agyon kell verni és fel kell falni, a XIX. és XX. század viszonyai között helyeselni csakis kannibáli állásponttól lehetséges. Utóvégre is a hatalmas államnak annyi sok eszköz áll rendelkezésére akarátának érvényesítése körül, hogy nem szükséges erkölcstelen eszközökhöz folyamodni. És ha mégis ilyenre kell magát elszánnia, akkor tisztában kell lennie azzal is, hogy a megvalósítandó cél szenvedni a legnagyobb csorbát és pedig annál nagyobbat, minél magaszosabb, minél eszményibb az.

Az Unió egyházpolitikáját követő államok valamennyien elvi magaslatról kívánták a már sok század óta vajudó kérdést megoldani. A francia típusú egyházpolitika mindenütt hatalmi kérdést dönt el hatalmi szóval. Azonban már a legutolsó esetben, t. i. a francia szeparációnál erősen előtérbe nyomul egy új elvi nézőpont, mely részben a nagy forradalomkor is érvényesült és melynek nyomai feltalálhatók az olasz és mexikói törvényhozásnál is, t. i. a természettudományos gondolkozásnak a vallással szemben elfoglalt lekicsinylő, sőt ellenséges álláspontja, mely a vallásban általában babonát lát s azt az emberi haladás ellenségének tekinti. Ez az elvi nézőpont pedig annál inkább megérdemli figyelmünket, mert a jelen forradalmi korban világszerte megerősödött és igen sok helyt, így hazánkban is, tényleges uralomra jutott szociáldemokrata párt egyenesen dogmává avatta azt a materialisztikus világnézetet, mely a vallásban az emberi nem fejlődésének egyik legfőbb akadályát látván, kötelességének tartja a társadalmat úgy berendezni, hogy az a babona, t. i. a vallás, mielőbb eltűnjék a művelt emberi társadalomból.

Mi magyarok jelenleg az előtt a helyzet előtt állunk, hogy az állam és egyház szétválasztása nálunk is hamar-

san be fog következni. Számot kell vetnünk továbbá azzal is, hogy ennek a kérdésnek megoldása nemcsak egyházellenes, hanem egyenesen vallásellenes irányban fog következni, mert minden tényleges hatalom a szociáldemokrata párt kezében van, mely párt — legalább még ezidőszereint — konokabb makacssággal ragaszkodik a maga dogmáihoz, mint a keresztyénség a testi feltámadáshoz, vagy az inkarnációhoz. Hogy vajjon a politikai belátás nem fogja-e időlegesen mérsékelni a párt taktikáját, azt természetesen nem tudhatjuk előre. És éppen erre tekintettel a legjobb, ha a legrosszabbra készülünk elő.

Ami a várható magyar szeparacionális törvényhozás és politika vallásellenességét illeti, itt nincs ok az aggodalomra. Bár a kormány már eddig is elég hevesen indította meg a vallás ellen, az iskolai vallástanítás ellen a „keresztes hadjáratot“, azért a vallás ügye még nem jutott veszedelembe. Sőt minél mohóbb a vágy, mely éppen a legizgalmasabb, a legbizonytalanabb időkben a vallást ki akarja gyomlálni a lelkekből s helyébe természettudományos világnézetet kíván plántálni, annál inkább saját érdeke ellen cselekszik, mely érdek a változásokba való megnyugvást kívánná meg. De ettől a szemponttól, ami bennünket kevésbé érdekel, eltekintve, megnyugvást találhatunk abban a tényben, hogy a vallás nem ismeret, nem tudás, tehát azt tanítani nem is lehet s viszont semmiféle tanítással sem sikerül abból a lélekből, melyben tanyát ütött, kiűzni, elkergetni.

Nagyfokú egyoldalúság azt hinni, hogy a vallás a vallásos tanokkal áll, vagy esik. A vallás tartartalma folyton változik az emberi értelem fejlődése mértékéhez képest, de maga a vallás csak az emberrel pusztul ki erről a földről. A vallásnak ezt a szilárd, elpusztíthatatlan életerejét nem hogy eltorlasztaná, sőt egyenesen gyarapítja az értelem, az ismeret, a tudás, midőn a nagy mindenség titkaiba előbb hatolva, mind meggyőzőbben tárja fel annak harmonikus rendjét s ez úton kényszeríti a lelket eme rend abszolút principiumának keresésére. Ezért voltak a természetvizsgálatnak legkomolyabb képviselői mindenha a legvallásosabb lelkek. És ha előfordul, hogy vannak egyének — talán nem éppen kis számmal —, akiket a vallás nagy kérdései nem nyugtalanítanak, akikre nézve annak problémái nem léteznek, ez csak amellet bizonyít, hogy az élet és a világ nagy talánya a megismerhetőség határain túl őket éppoly kevésbé izgatja, mint a

színvakokat az a szín, melyre nézve látószervük érzéketlen. Igen gyakran a többé-kevésbé durva babona azonban elárulja, hogy a vallástalansággal kérkedőknél a tudat alatt maradó vallásos érzés szándékos elfojtásának aberrációkban megnyilatkozó jelenségeivel állunk szemben, tehát hogy az illetők maguk teljes tudatlanságban vannak a vallás lényegéről s azt ennek, vagy annak a dogmának elhívésével tartják egyenlőnek.

De ha a várható magyar szeparacionális törvényhozás és politika vallásellenességétől nincs is okunk tartani, annál komolyabb aggodalmakkal tekinthetünk annak egyházellenességével szembe. Ugyanis nem lehet kétség aziránt, hogy a vallásellenes propaganda is időleges károkat fog okozni az egész társadalom szervezetében. Ezt a kritikusként mondható időt aggasztóan meghosszabbíthatja az, ha a szeparáció az egyház munkásságát az anyagi létfeltételek elvonásával megbénítaná. Azonban ez nem tőle függ. Az egyház anyagi szükségleteit a mai államegyházi rendszer mellett fedezetétől megfoszthatja ugyan, azonban, hogy ebből származnak-e nagyobb bajok, vagy sem, az az egyház tagjaitól, pásztoraitól s kormányzóitól függ. A skót szabad egyház, mely egy napon minden vagyon, egy shilling nélkül volt kénytelen útra indulni nemes hivatásának folytatására, egy félszázad alatt erősebb volt, mint az államegyház. Mindenesetre könnyebb volna a helyzetünk, ha az egyház és állam szétválasztásának az eshetőségére előre készültünk volna.

Midőn ezelőtt 10—15 évvel több külföldi egyházi eseménnyel kapcsolatban több ízben is foglalkoztam az egyház és állam szétválasztásának a kérdésével a protestáns sajtóban, kifejezést adtam azon meggyőződésemmek, hogy a jövő egyházpolitikája minden államban a szeparáció irányában halad, — hogy a felekezeti egyházaktól magát teljesen függetlenítő állam s az államon belől a szabad egyház: ezek a várható alakulás képei. Igyekeztem annak a magyar egyházpolitikának a valódi jellemét is feltárni, mely a multban követett szokásoktól eltérve az összes felekezeti egyházakat államegyházakká igyekezett tenni s a szokatlan bőkezűséggel szórt segélyek s dotációk útján az egyházakat magának lekötelezni. Reá mutattam azokra a veszélyekre, melyek ebből az állami politikából az egyházakra, a szabadságukat elvesztő egyházakra háramolnak s melyek között az a legnagyobb, hogy az állami kintartottság folytán az élő összeköttetést elveszthetik hí-

veikkel. Akkor azonban magam sem hittem, hogy ily hamar következnek be a szeparáció lehetősége. Még kevésbé hitték az egyház vezetői, kik az állami dotáció emelésének kieszközlésén éppen azon időktől fogva buzgólkodtak a legnagyobb szorgalommal. Ma itt állunk a nagy reform előtt előkészületlenül. Csak egy reményünk lehet, t. i. az, hogy az egyház és állam szétválasztása bármily rideg alakban foglal is helyet a szociáldemokrata párt programjában, az elvtől a megvalósításig nagy út van ezen úton a politikai tekinteteket még a legcsökönyösebb dogmatizmus sem hagyhatja figyelmen kívül, ha a való élet számára s nem a levegőben kíván építeni.

Azok, amiket az egyház és állam szétválasztásának kérdéséről elmondottam, elég világosan mutatják felfogásomat arra a kérdésre nézve, hogy mit kell egyházunk szempontjából tenni a szeparációval szemben. Véleményem szerint abba bele kell nyugodnunk, mert az előbb, vagy utóbb úgyis elkövetkezett volna, mint az újabbkori egyházpolitika elkerülhetetlen irányzata. Bele kell nyugodni, mert ez az egyházpolitika az egyház szempontjából is helyes, elfogadható, sőt az egyház tulajdonképeni jellemét tekintve az egyedül megfelelő. Bele kell nyugodni, sőt támogatni is kell, mert a jövőben csakis az újonnan kialakuló rendszerben töltheti be az egyház azt a hivatását, melyet nem önként vállalt, de a melyre a gondviselés rendelte, t. i. hogy a vallás erőt, életet adó vigasztalását eljuttassa a megfáradtakhoz és megterheltekhez, akik az ilyen egyháztól jövő evangéliumot nagyobb készséggel veszik be, mint annak az egyháznak igehirdetését, melynek őszinteségében nem bíznak, melyet nem a Krisztus evangéliuma sáfárának, hanem a gazdagok és hatalmasok megfizetett ágensének tartanak.

Hogy az egyház és állam szétválasztása az újkori egyházpolitikának elkerülhetetlen követelménye, erre kár is sok szót vesztegetni. Hazánkban Deák Ferenc már ez előtt 40—50 évvel felhívta erre a közfigyelmet. És nem az államon, hanem az egyházakon múlt, hogy nálunk eddig meg nem valósult. Az egyházak a meglevő anyagi és közjogi előnyök megőrzését, illetőleg gyarapítását előbbre valóknak tekintették, mint a korviszonyokhoz való alkalmazkodást.

Pedig az egyház belső természete éppen nem kívánja az állammal való szorosabb kapcsolatot. Mint fentebb említettem, ezt az állam szükséglete hozta létre s há ma már

nem érzi a további kapcsolatnak szükségét, az egyház csak örülhet neki, ha a jellemével össze nem férő szolgaságból, melyre anyagi előnyökért vállalkozott a fejletlenebb viszonyok között, teljesen megszabadul és saját célja, rendeltetése és nem a mások kívánsága és akarata szerint tölti be hivatását. Különösen eszünkbe kell vennünk azt, hogy alig-alig volt idő, amikor az egyház áldásosabb munkát fejthetett volna ki, mint éppen az utolsó félszázad társadalmi küzdelmeiben. De az államhoz kötött volta miatt, még ha akart volna is, számba vehető módon nem tudott a koreszmék áramlatába belemerülni. Így elvesztette a korról, a kort mozgató nagy eszmékkal és az ezen eszmék által lelkesített nagy tömegekkel az összeköttetést. Mintegy maga kapcsolta ki magát a társadalmi evolúció folyamatából. Szinte anakronizmussá kezdett már válni s mint ilyen, önmaga váltotta ki a fejlődés híveinek lelkében azt a törekvést, hogy az idejét mult egyház s vele a vallás is eltakaríttassék a fejlődés útjából.

Naponként hallhatunk, olvashatunk egyházellenes nyilatkozatokat, melyek nem lehetnek előttünk közönyösek, mert nagyon is az elevenbe vágnak. Jónak látom itt röviden ismertetni Hoffman szociáldemokrata képviselőnek az 1909. évi porosz kongrua-törvényjavaslat tárgyalásánál tartott beszédét, mely kell, hogy gondolkozóba ejtse azokat, kik még ma is félvállról veszik az egyházellenes nyilatkozatokat. Szerinte az állam az egyházak segélyezése által nem a saját tulajdonképeni szükségleteinek kielégítését szolgálja. Vizontszolgálatok fejében adja az egyháznak, melynek azért a nép nagy tömegét a jövő élet boldogságával kell vigasztalnia s így biztosítani az uralmon levő egyházak részére ama földi paradicsomot, melyet ezek a nép rovására maguknak alkottak. A helyzet urai számára sokkal kívánatosabb a hívő, mint a gondolkozó nép. Az egyház papjai csak olyanokat hirdethetnek, amelyek az uralkodó osztályok érdekében vannak. Ha a lelkészek nem volnának az állam lekötöztetettjei s ha híveik tartanák el őket, kiket a hit belső ereje által csatoltak magukhoz s akikkel élő hitközösségben vannak: akkor bizonyára szabadabban fejtenék ki az evangélium tartalmát, a felebaráti szeretet kötelességének lényegét s szabadabban nyilatkoznának a hit igazságairól.. A názáretinek vallása az állami pótlékok által, az államegyház útján, az uralkodó osztályoknak vallásává lett a szükkölködők és nyomorultak leigázására...

Hoffman képviselő kijelentései mindenben fedik a világ összes szociáldemokrata pártjainak álláspontját. És az államegyházak minden lelkészének, minden komolyan gondolkozó tagjának be kell vallania, abban a kritikában nagyon sok igazság van. De nem is volt szükség efféle kritikai nyilatkozatokra avégből, hogy az egyháznak korral haladó vezetői meglássák annak a helyzetnek tarthatatlanságát, melybe az egyház az állammal való kapcsolata folytán jutott. Az utolsó évtizedekben szinte állandó forrongás és mozgalom tapasztalható az összes államegyházak körében, melyeknek az volt a céljuk, hogy az egyház minél intenzívebben merüljön el a társadalmi munkában, hogy kilépve az állam és hatalmasok szolgálatából, álljon azok mellé, akiknek megvigasztalására hangzott fel a földön egykor az evangélium. Alig mult el hét, vagy hónap, hogy ne olvashattunk volna itt egy katolikus pap, vagy szerzetes megrendszabályozásáról, ott egy protestáns lelkésznek nagy port vert esetéről, amott egy-egy önálló gyülekezetnek alakulásáról s az államegyházból való kiválásáról. De az intézmények ereje s holt súlya sokkal nagyobb volt, semhogy azzal az egyes forrongó lelkek meg tudtak volna birkózni.

Az utolsó évtizedben a németországi protestáns egyházak lelkészi karában szinte általánossá vált már az a meggyőződés, hogy az egyház szempontjából sokkal előnyösebb az egyház és állam szétválasztása, mint az államegyházi rendszer fenntartása. De mert az állam nem mutatott hajlandóságot a szétválasztás kezdeményezésére és mert nem lehetett tudni, hogy az egyház részéről meginduló mozgalom nem fosztja-e meg az egyházat s ennek intézményeit az anyagi létfeltételektől, azért arra az álláspontra helyezkedtek a reform után vágyók is, hogy örömmel fogadnák ugyan a szeparációt, de annak kezdeményezésével nem vállalhatnak felelősséget a bekövetkező eseményekért.

Nekünk is tisztában kell lennünk azzal, hogy a szabad egyház sokkal jobban élhet, sőt igazában csakis ez élhet teljesen hivatásának. A szabad egyház nem külső keretek, hanem a lélek közössége által összetartott társaság. Gyülekezet, a gyülekezetek szövetsége, melyben a fenntartó életelv a keresztyén kolónia. Ezen közösségben a vallás sohasem magánügy. Az összességnek az ügye. Ennek a közösségnek csak annyi köze van az államhoz, hogy megköveteli tőle a vallás és lelkiismereti szabadság

biztosítását, a vallásgyakorlat háborítatlanságát, az egyházi szervezkedés lehetőségét. Egyebekben az államra nézve csak magántársulat kíván lenni és ezáltal lesz a vallás az államra nézve magánügy.

Nem lehet, nem szabad tehát vallás-, vagy egyházellenesnek tekintenünk az olyan állami egyházpolitikát, mely a vallást magánügynek, a vallásos társulatokat magántársulatoknak nyilvánítván, ezzel úgyszólván meg is szünteti magát. Az állam százszor és százszor kimondhatja, hogy a vallás magánügy, de ezzel nem állja, mert nem állhatja útját annak, hogy a szabad egyházak által képviselt vallási elvek érvényre juthassanak az állami társadalomban. Mindannyian tudjuk, hogy az egyházi és állami hatásköröket senki sem választotta élesebben szét, mint Kálvin. És azt látjuk mégis, hogy az egyház által nevelt hívek állampolgári tevékenységüket keresztyén meggyőződésükkel telítvén, evangéliumi tartalommal tudták megtölteni az állam életét is. Az északamerikai államok számos részállamában, a teljes szeparáció dacára is, a vallásos meggyőződés nem egy ízben gyakorol döntő befolyást az állami törvények meghozatalára s megváltoztatására.

Nem lehet kicsinyelni ama nehézségeket, melyekkel az egyház és állam szétválasztása után az állami segélyektől eleső egyháznak az anyagiakban meg kell küzdeni. De ezen nehézségeket nem szabad döntő tényezőknak venni, mert csak viszonylagos természetűek és eliminálhatók. A mi magyar református egyházunk háromszáz esztendeig nem ismerte az államsegélyt, de annál inkább híveinek vallásos buzgóságát, áldozatkészségét, melyek nyomán virágzó egyházak s iskolák fakadtak. Anglia, Franciaország, Hollandia, Németország, Svájc, Amerika stb. szabadegyházai még saját közvetlen szükségleteik mértékén túl menő anyagi eszközöket képesek előteremteni az evangéliumi keresztyén élet belső s külső propagálása érdekében. Bizonyára három évtizeddel ezelőtt még nem érezte volna meg annyira a mi egyházunk a szeparációt, mint ma. Azonban egyházunk vezetőinek bölcsessége meg fogja találni azokat a módokat és lehetőségeket, melyek megakadályozzák, hogy a szeparáció katasztrofális hatású legyen az egyházra.

A mai és ehhez hasonló forradalmi időkben a rendszerváltozások nem a társadalmi s állami élet megszokott rendjén, nem a viszonyok mérlegelése alapján, tehát nem

a szokásos politikai megfontolások keretében, hanem impulzív módon szoktak végbe menni. De ott, ahol valami állandót, maradandót kívánnak építeni, mégis csak számot vetnek a körülményekkel. Így az egyház és állam szétválasztása is megkívánja, hogy a végrehajtás formája javára és ne kárára váljék a felépíteni szándékolt új rendnek. Vajjon mikor ez a szeparáció végbe megy, úrrá lesz-e már a belátás, a szenvedély felett, avagy ez érvényesül-e még mindig korlátozatlanul, ezt nem lehet előre tudni. Ezért a jelen viszonyok között azt tartom leghelyesebbnek, ha a legszélsőbb pesszimizmus határán állunk, azaz úgy vetünk számot a jövővel, mintha teljesen tabularázával állanánk szemben.

Az eddigi szeparációk, a nagy francia forradalomé kivételével, normális viszonyok között, rendes törvényhozási úton jöttek létre. Bár ezen jellemvonásuknál fogva semmi, vagy igen csekély útbaigazítást adhatnak nekünk a bekövetkező helyzet képének elképzelésére, azonban a kérdés megvilágításának teljességéért rövid vonásokban bemutatom a körösztülvitel módját.

Az amerikai Egyesült-Államok az Unió megalkotásánál vették be az alkotmányba a szabad egyház a szabad államban elvét. Így hát itt tulajdonképeni szeparáció nem is lehetett. És ha az Unióba tömörült 13 állam egyike, vagy másika valamely szorosabb kapcsolatot is tartott fenn egy egyházzal, ezt a kapcsolatot is felbontották az 1787. évi alkotmány után. Inkább a lelkiismereti és vallásszabadság elismerése dominál, mintsem meglévő kötelek széttépése. Az általános szabadság maga után vont az egyházak szabadságát és ezeknek magántársulati jellegét. Az állam törvényei megállapítják a formát, melynek betartásával az alakuló gyülekezet elnyeri az állami elismertetést és védelmet. Az egy konfessziót vallók gyülekezetei felsőbb egységbe is tömörülhetnek, de a társulati forma itt is szükséges bizonyos jogok biztosításához. Az egyház fenntartásáról természetesen a hívek gondoskodnak s az állam nem akadályozza a híveket a bőkezűségben.

Hasonlóképen az állam megalakulásával s első alkotmányával esik össze Belgiumban is az egyház és állam szétválasztása. Az állam meghagyta az egyháznak a birtokában levő javakat. Nem igényel befolyást az egyházi ügyekbe, de nem enged az egyháznak sem beleszólást az államiakba. Azonban a kellő vagyonnal bíró, jól szervezett katolikus egyház iskolái és politikai propagandája

révén valósággal állam lett az államban. Belgium már jó ideje olyan állam, mely közel 90 év óta a szabad államban elv alapján áll ugyan, de azért tényleg a katolikus klérus kormányozza.

Olaszországban az olaszegység megteremtése érdekében vívott küzdelmek vezettek a szeparációhoz. Az egyházállamnak az egyesült olasz királyságba való bekebelezése nélkülözhetlen volt s ezen kérdés az államot s a pápát s ezzel az egyházat éles ellentétbe állította egymással. Azonban bármily éles volt is az ellentét, az állam nem ragadtatta el magát a kíméletlen szeparációig. Már maga az a tény, hogy a pápának évi civillistát rendelt az állam, hogy a parochiális javak meghagyattak, hogy a szerzetesrendek eltörlésével bevont javak a szűkös viszonyok között élő alsó klérus intézményes segélyezésére rendeltettek, mindezek mutatják, hogy a szeparációt nem vezette valásellenes szellem.

Mexikóban 1874-ben történt meg az egyház és állam szétválasztása. Nem elvi okokból, hanem a katolikus egyház és klérus politikai és gazdasági túlhatalmának meggyöngítése végett. A szeparáció szekularizációval, a szerzetesrendek kitiltásával, a vallástanításnak az iskolákból kizárásával kapcsolatban valósult meg. A mexikói alkotmány csak magán vallásos társulatokat ismer el. A kultuszhelyeket a fenntartás kötelezettségével átengedi a vallásos társulatoknak. Megengedi, hogy maguk is építhessenek templomokat s e célból ingatlant is szerezhessenek. Egyébként más célra ingatlant szerezniök tilos.

Braziliában a császárság bukása után, 1890 és 1891-ben a szeparáció nagy részben a belga mintára hajtatott keresztül. Az egyház, mely itt is tulajdonképen a katolikus egyház, elvesztette budgetszerű dotációját, de megtartotta egyéb birtokait, melyeknek szabad élvezetében éppúgy nem háborgatja az állam, mint ahogy nem érintette az egyház szervezetét, hierarchikus alkotmányát.

Franciaországban az 1905/8. években hajtatott végre a szeparáció, mint a köztársaságnak a katolikus egyházzal szemben az iskolákért, a hadseregért s végeredményben saját létének fenntartásáért, megmentéséért folytatott küzdelmének eredménye. A harc szinte életre-halálra ment és a szeparációs törvények nagyon is magukon hordták ennek a harenak a nyomait.

A diadalmas köztársaság szinte brutális kíméletlenséggel járt el az egyházzal szemben, melytől elvette a

templomokat, melynek alsó és felső papságát nemcsak minden javadalmaitól, hanem még hajlékától is megfosztotta. Az állam csak kultuszegyesületeket, mint magántársulatokat, ismer el. Az egyes kultuszegyesületeket nemcsak ingatlan, hanem ingó vagyon szerzésében is korlátozza, amennyiben megállapította azt az igen szűkmarkulag mért maximumot, melyen túl az egyház adományt, vagy hagyományt el nem fogadhat. A francia állam valásellenességének alig lehet jellemzőbb és szomorúbb példáját felemlíteni, mint azt, hogy az Istennek még csak a nevét sem szabad kiejteni az iskolában.

Az utolsó szeparációs törvényt a svájci államszövetség genfi kantonjában hozták 1907-ben. A mérsékeltebb szellemű törvények közé tartozik. Nem előzte meg semmiféle harc és nem követte semmiféle keserűség. Az államkormánynak, a szabadegyházaknak, sőt a református és ókatholikus nemzeti, azaz államegyházaknak aktív vagy passzív közreműködése hozta létre. Az állam a templomokat átengedte az egyházaknak, s az egyházak fungens lelkészei részére nyugdíjat biztosított. Ez a nyugdíj az utolsó állami pénz, mely vallási célokat szolgál.

A felsorolt kevésszámú példa — mert eddigelé csak az említett 7 államban történt meg az egyház és állam szétválasztása — teljesen elegendő annak bizonyítására, hogy a szeparáció, ha elvi alapokon jött létre, ha a mai időkbe be nem való kapcsolatát az államnak és egyháznak ezen helyzet felismerése következtében bontja fel, sokkal békésebb s a társadalomra sokkal megnyugtatóbb módszert követ, mintha az egyháznak az állammal szemben táplált és semmiképen nem menthető pretenziói által felidézett harcnak a következménye. Hogy ez mennyire igaz, annak bizonyítása végett elegendő hivatkozni Adolf Menger bécsi egyetemi tanár, szociálista írónak nálunk is jól ismert „A jövő állama” című művére, melyben állást foglal az ellen, hogy a népies munkaállam, azaz a szociáldemokrata köztársaság, a vallásfelekezetek működését az anyagi eszközök megtagadásával igyekezzék lehetetlenné tenni. Ez; szerinte, a lelkiismereti kérdésbe erőszakos eszközzel való benyúlás volna. Holott a vallásos szükséglet kielégítése a létfenntartáshoz való jognak alkatrészéül tekintendő. Ezért a népies munkaállam köteles a vallásfelekezeteket a szertartáshoz szükséges javakkal és szolgáltatásokkal ellátni; de ezzel szemben joga is lesz azokat szervezni s azokra befolyást gyakorolni.

Ezidőszerint messze vagyunk még attól, hogy a népies munkaállam körvonalainak kialakulását láthatnánk. Egy tohuvabohu gomolyog körülöttünk. De annyi bizonyos, hogy el fog jönni, fel fog harsanni az új világ teremtésének „legyen“ szava. És ha addig a legnagyobb sötétségben s bizonytalanságban kell is várnunk az események fejlődését, de az elkövetkező berendezkedésre nézve már ma is tudunk orientálódni. Ugyanis vagy az fog bekövetkezni, hogy az új világrendben a szociáldemokraták programja jut érvényre a maga dogmatikus elvi ridegségében, vagy pedig érvényesülni fognak ennek a nagyfontosságú kérdésnek megoldásánál a politikai tekintetek is. Az első eset a legkíméletlenebb harcot s az izgalmas állapotok szinte végtelen meghosszabbítását jelenti egyházra és államra egyaránt, míg az utóbbi a természetes evolúció rendjén aránylag símán intézi el ezt a nagy kérdést. Nem szabad azonban elhallgatni azt sem, hogy a síma elnézés nem csupán az államnak, hanem az egyházaknak magatartásától is függ. A mexikói és francia példa bizonyítja, hogy az egyház részéről tanusított merev ellenállás, sőt heves ellenakció sokkal vígasztalanabb megoldást váltottak ki, mintha az állami erő lebírhatlan voltával számot vetve, kezdettől fogva belenyugosznak a szeparációba.

Az én szerény véleményem szerint — mint ezt már a francia kultúrharc idejében is kifejtettem — magyar protestáns egyházaink szempontjából leghelyesebb megbarátkozni az egyház és állam szétválasztásának gondolatával. Én magam, amint akkor, úgy ma is mellette nyilatkozom a hazai szociáldemokrata párt részletes programja 7. pontjának, mely szerint a vallás magánügy stb. Sőt azt tartanám az egyház szempontjából a legegészségesebb eljárásnak, ha ebben a munkában az egyház maga is tevékeny részt venne. De azért még sem merem animálni ily irányban azokat, akiknek vállán több felelősség nyugszik, mint az enyémen, mert meggyőződésem szerint bárki is csak azért vállalhat felelősséget, amit önszántából, önelhatározása, legjobb meggyőződése szerint vállalt magára.

Nem hallgathatom el s nyomatékkal kell hangsúlyoznom, hogy most elhangzott magánvéleményemet nem azért ajánlom az illetékesek figyelmébe, mintha a szociáldemokrácia kedvének, jóindulatának megnyerését az egyház érdekében szükségesnek tartanám. Több mint két évtized óta foglalkozom behatóbban a szociális problémák

kérdésével. Elég alkalmam nyílt arra, hogy a szociáldemokrácia elveit ebben a kérdésben megismerjem. Jól tudom, hogy bármely egyháznak felkínálkozását csak gúnnyal és lenézéssel utasítaná vissza az a párt, melynek ideológiája szerint a vallás ártalmas babona. Nézetem szerint a szociáldemokráciára, ennek álláspontjára tekintet nélkül, az egyház érdekében s rendeltetésszerű működése biztosítása végett volna szükséges a szabad egyház álláspontjára helyezkedni s a szervezkedést haladéktalanul megkezdeni.

Amint végzetes tévedésnek tartom szembehelyezkedni az új szociális rend kialakulásával, éppoly kevésbé tartom megengedhetőnek, hogy az egyház materialista elveknek behódoljon. Az új társadalmi rend nincs ellentétben a keresztyénség elveivel, sőt az evangélium a gőzgépek korát 18 évszázaddal megelőzve elhintette volt már annak esiráit. Ezért a keresztyénség és a mai társadalmi törekvések között az utak különbözősége dacára is lehetséges a kooperáció. Már évekkel ezelőtt a legnagyobb nyomatókkal utaltam arra, hogy a keresztyénség nagy igazságait és erejét igenis össze lehet, sőt össze kell olvasztani a valódi szociálistussal, azzal t. i., mely az ú. n. keresztyén szociálistustól eltérőleg, nem az ellentéteket elsimítani, hanem az ellentéteket és egyenlőtlenségeket lehetetlenné akarja tenni a társadalomban. Aki a szociálistust és keresztyénséget közös munkára összeforrasztani akarja, annak nem szabad a meglevő állapotok konzerválásában látni munkája végcélját, nem szabad megelégednie flastrom-ragasztással, hanem bátran el kell fogadni a szociáldemokraták ama programját, mely a kapitalista termelő eszközök társadalmosítását kívánja a társadalmi különbségek megszüntetése végett. Ha az összeforrasztás kifejezést használom, természetesen ezt csak a munka céljára érthetem. Mert hiszen két ellentétes világnézettel van dolgunk, melyek egy kalap alá nem foghatók. Azonban az eszményi emberiség, a felebaráti szeretet és testvériség magasztos eszményei, melyek sokkal régebb idő óta lelkesítik a legkiválóbb elméket és szíveket, mintsem közönségesen hiszik, éppúgy megközelíthetők több oldalról, sőt ellentétes irányokból is, akárcsak a föld sarkai.

Hogy az egy Isten és egyenlő istenfiúságnak e földön az emberek egyenlő testvérisége a következménye, ezt hirdette a keresztyénség közel kétezer esztendőn keresztül. Magának az evangéliumnak tartalma sohasem

változott meg. De változott a mód, mellyel az evangélium kommentárait készítették. Ezen változás oka nem az egyház, hanem az egyháznak a világban, különösen az államban való elhelyezkedése. Nem szabad, hogy az egyház továbbra is téves kommentárokkal hirdesse az igét, mert akkor nem egyház többé, hanem a sátán zsinagógája. És ha a tiszta evangéliumért üldöztetik, elnyomást, zaklatást szenved, ne feledje, hogy ugyanezt cselekedték a prófétákkal és apostolokkal is. Ne feledje, hogy ecclesia premitur, sed nunquam opprimitur!

Dr Pokoly József.

A lelkészképzés reformjáról.¹

Ezekben a gyors elhatározást és kivitelt parancsoló időkben a lelkészképzés reformja is megszűnt nyugalmas. „ráérünk arra még“ hangulatú hozzászólások epikai kényelmével hömpölygő kérdése lenni. Tegnap talán még lehetett a töprengésre való előkészülettel megelégedni, holnap talán már késő lesz észbekapni, ha a mát is elfutni engedjük. Nem mintha csak ez az egy életbevágó kérdésünk volna, vagy mintha ennek megoldása varázsszerűen megoldaná a többiekét. Mikor az a kérdés sűrűsödik mindjobban ijesztő problémává: lesz-e maholnap *kinek* lelkészt képezni, s az az alig kevésbé nyugtalanító másik: lesz-e *kiből* képezni, talán henye dolognak is tetszhetik ilyen csupa elméletinek látszó kérdést így a középpontba erőszakolni. Csakhogy ez nem erőszakolás; a lelkészképzés fundamentális, középponti kérdésünk, a dolgok objektív rendje szerint; amilyen a pásztor, olyan lesz a nyáj. Személyes élethatásokból élő közösség, amilyen a protestáns egyház, ha valamikor, most van az elé a sorsdöntő kérdés elé állítva: tudja-e egész életbevágó komolyságát felismerni annak az ősi és alapvető ténynek, hogy az egyház, tehát a vallás, a keresztyénség s a magyarság jövője olyan lesz, amilyenek lelkipásztorai. A lelkészképzés középponti kérdés, logikailag és realiter középpontja egész egyházi életünknek s tehát minden reformjának, mert akárhol nyúlunk a teendők csomójához, ha nem az első, de a második lépésre a személyi tényezőhöz érünk; a lelkipásztor egyéniségéhez. Ennek képzésével kell a reformot kezdeni, mert nem csak egy jövő nemzedék előkészítése van benne, hanem kezessége minden más kérdés olyan megoldásának, amilyent természete követel. Azért a lelkészképzés reformjához hozzászólni éppen olyan fontos szolgálata az egyháznak, mint résztvenni az új anyagi és politikai létkeretek biztosításában.

E szolgálat jegyében készült s így kíván tekintetni a következő fejtegetés is, nem lévén magasabb célja, mint

¹ Tartatott a „Debreceni Prot. Irod. Kör“ estélyén 1919 márc. 29.

hogy hozzászólásra ösztönözzön minden magyar protesztánst, akinek tapasztalata és terve van a kérdéstről, főleg a reform elveinek tisztázásához, ami nélkül a részletek tatarozása olyan fával való kertészkedés volna, melynek nincs gyökere.

*

Az alapelvek megkeresését szerencsére elég könnyűvé teszi az a körülmény, hogy a reformot sürgető tények rég és szabatosan meg vannak állapítva s a helyes diagnózis itt is kezessége a megfelelő gyógyszer megtalálásának. A hiányokon az segít, ha a természetük által követelt reális pótlékot a szervezetbe juttatjuk, ez a „tények logikájának“ ősi értelme.

A mi lelkészképzésünk hiányait az utánagondolás csaknem egyhangúlag abban állapította meg, hogy ámbár egyszerre kellene lennie tudományosnak és gyakorlatinak, egyik se a kettő közül; aminek megállapítása után az egyéni véralkat és meggyőződés szerint vagy a tudományosság fokozását szokták ajánlani és követelni, vagy pedig — sokkal gyakrabban — a praktikusságét, ami viszont a „gyakorlati“ tárgyak „gyakorlatibb“ tanítását, vagy az „elméletiek“ szűkebbre szorítását, egyik-másiknak ki is hagyását, esetleg mással való pótlását szokta jelenteni.

Az orvoslás azonban csak akkor lehet igazán sikeres, ha elmélet és gyakorlat egyaránt megkapja, ami az övé. A teoria és praxis viszonyának ősi problémáján fordul meg a mi bajaink orvoslása is. Hogy áll hát a dolog ezzel az egymással rég szembeállított két tevékenységgel?

Ha azt kérdezzük: mi az uralkodó célja az egyháznak a lelkészképzéssel? csak ezt lehet rá felelni: az egyháznak mindenekelőtt lelkipásztorokra van szüksége, olyan valakire, aki ugyan talán az első házi orvos is, ügyvédi tanácsadó, mintagazda is, hely és idő szerint, tudja is mindezt, szívesen csinálja is, de mindezt éppen csak mint a lekipásztorkodás szétágazódását műveli, mindezt a pásztorkodás szellemében, annak szolgálatába állítva. Erre a munkára leendő előkészítés váradalmával keresi fel a theológus ifjú a maga alma materét, így fogadja őt magába az intézet; a legkevesebb ember lép be oda azzal az elszánt-sággal, hogy tudós legyen belőle, vagy akár csak tudós is, éppen úgy, mint tudományos pályáink minden más fajában: bíró, orvos, tanár akar lenni az ifjú, igen kis százalék készül kitűzötten tudósna k valamely szakmában.

Miért követeljük mégis mindenütt a tudományos képzést, ami — nem lehet megkerülni, nem is szabad szörnyülködni — bizony annyi, mint rendszeres elméleti munka?

Azért, mert emberi jótetszéstől teljesen függetlenül, a dolgok objektív rendjének törvényszerűsége szerint az igazi gyakorlati képzés: az igazi elméleti képzés. Ez pedig azért van így, mert az elmélet, vagyis az ismerés rendszeres és tömörített munkája, a valóságnak egy magasabb fokon való bírása, folytonos birtokba vétele; a tudomány: szüntelen gazdagodás annak a valóságnak tudatos átélésével, ismétlésével, amely fölgyült bennünk rendre, reflexió nélkül, nem tudatosan. A valóság mély, változatlan törvényszerűségének megvillan egy-egy láncszeme az értelem előtt, s mikor soha be nem fejezhető teljességgel e láncszemek hálózatát emberileg elérhető szabatsósággal az ember megismerte, akkor van tudománya, — s akkor gazdagodott meg élete, éppen a tudomány által: ami nem tudatos, tehát szakadozott, ködös, bizonytalan birtoka volt, most az övé lesz, ő maga lesz, most azért már rendelkezik vele. A tudomány nem ellentéte az életnek, hanem magasabb létformája; az elmélet nem elfojtása a gyakorlatnak, hanem egyetlen iskolája; a teória: a belső síkban való látása a valóságnak, ami nélkül csak az ösztön vak biztonságával dolgozik a praxis. Az igazi realista azért az idealista, az, aki a valóság világrendjét ismeri, ezért tudja megvalósítani. S azért az igazi gyakorlati képzés: a legintenzívebb tudományos képzés.

Ez az egyetlen törvény parancsolja a lelkészképzésnek is alapjául a csonkítatlan és becsületos tudományosságot; s ha egyetlenes parancs ez, a protestáns egyház ne ismerné fel annak, amikor a saját lényegére eszmél rá, ha a szabad vizsgálódás létparancsának természetét kutatja? Gyakorlatibb képzést követelni annyi, mint jövőre hivatására az elképzelhető legteljesebben felszerelni, a tárgyilag biztosítható föltételeknek legbővebb birtokába juttatni a lelkipásztort. Ennek pedig egyetlen módja: a vallás mindazon életnyilvánulását, aminek gondozására minden valóságos és lehetséges vonatkozásban a lelkész a gyülekezet élére fog állani, a legodaadóbb és legrendszeresebb studiummal megismertetni. Hogy várhatjuk, hogy lelkipásztor, a vallás gondozója legyen valakiből, akinek nem adtunk módot, hogy megismerje a vallás egész életét, ahogy finom, sokszor mélyen elrejtőző belsőséges mivolta követeli, a végtelenül sokféle lélektani megnyilatkozási for-

mákban, amiknek konkrét esetei közt fog élni a lelkipásztor, hogy legyen tanácsadó, orvos, barát, életformáló, egyszerűen lelkipásztor, ha nem ismeri a vallás életét személyes utánajárásból, úgy, amint él a vallás, mint lelki funkció, mint történeti alakzat, mint technikai eszközöket alkalmazó egyház? Megelégednénk-e az orvosképzéssel, rábiznók-e magunkat az olyan képzésű orvosra, aki „gyakorlatilag” képződött úgy, hogy belefarciskál valahogy valamelyik testrészbe? A lelkészre nézve egy hajszállal se kevésbé áll a követelmény: a gyakorlati képzés annyi, mint a legrendszeresebb, a legintenzívebb, tudományos képzés. E nélkül lehet a theologusból egy-két fogásra begyakorolt mesterember, de nem lesz a vallásos élet teljességének ismeretéből merítő szabad, teremtő, életirányító, életfakasztó úr, próféta és a legkisebbnek is megértő testvére, szóval, nem lesz lelkipásztor.

Ebből pedig az következik, hogy az egyéni kharizmak sokféleségét természetes előfeltétel gyanánt a képzésnek alapjául ismerve és követelve, a képzés irányító elvéül és uralkodó szelleméül egyetlen egyet ismerhetünk: a tudományos szellemet, melyet az az egyetlen szuverén hatalom igazgat, melyet a szabad kutatás nevéen tisztelünk s melyben a lelkiismeret szabadsága ölt alakot, s amely szabadság a világ legfelségesebb megkötöttsége, mert semmi egyebet nem tesz, mint hogy felkeresi, ami valós valóság van a dolgokban, ami ős törvényszerűség van bennük, az örök *logos* létformáit tárja fel, — éppen azért szabad s csak ezáltal szabad a tudomány. Szabad, ha nem keres mást, mint ami a dolgokban benne van, s hódolattal fogadja, amit bennök talál; nem magyaráz semmit beléjük, nem magyaráz ki semmit belőlük, csak megmagyarázza, amit bennük talál.

Ily szellemű előkészítéstől, ilyen lelkészképzéstől talán szabad már most mind a két eredményt valamelyes joggal remélni, amit csak a lelkészképzéstől várunk — amennyire t. i. objektív, tárgyi feltételek biztosíthatnak végső fokon személyi tényezőktől függő eredményt — : a lelkeszi hivatásra emberileg remélhető teljes előkészítést és a tudományos irodalmi succrescentiát. Már pedig ez az igazi magva a közkeletű kifejezésnek, hogy a lelkészképzés legyen tudományos és gyakorlati egyformán. Az által, hogy tisztán tudományos, lesz gyakorlati; s másfelől remélhető, hogy az életfakasztó tudományos szellem megnöveli, vagy legalább nem engedi szétmorzsolódní azt a

százalékot, amely minden új tanulórétegben, mely a főiskolára kerül, a tudós életpálya titkos vagy nyilvánított becsvágyával kezd tanulmányaihoz. E természetes kíváncsiság jótekingő szelleme éppen csak a tudományos légkör lehet; s fölösleges szóvesztegetés volna azt mutogatni, mily kimondhatatlanul fontos dolog tudományos succrescentiát biztosítani, mennyire döntő bizonyítéka a tudomány életfakasztó hivatásának, tudomány és élet szerves egységének az, hogy ott van életteljes, alkotó lelkipásztori munka, ahol van teremtő tudományos élet, és, a világon a legtermészetesebb kölcsönhatás bizonyítékául, ott van nagyszerű tudományos élet, ahol intenzív, a valóságból táplálkozó, tehát személyes pásztorkodás folyik. Nincs egyháznak nagyobb dícsérete, mintha azt mondják róla: tudósai gondoskodnak az élet elmélyülő tisztulásáról; azért gondoskodik az élet a tudomány szüntelen megújulásáról. Ijesztő, de megfölebbezhetetlen módon igazolja viszont tagadólagos formában létfeltétel voltát mindenütt, ahol *nincs* meg, a próféta ítélete: elvész a nép, amely tudomány nélkül való.

*

Hol történjék ez a képzés? Aki a képzésnek ily fel se mérhetően fontos kérdését fontossága szerint becsüli s *csak* éppen a képzés fontosságát tekinti, azaz, aki a kultúra ügyét tekinti, csak egyet felelhet: ott, ahol a tudományos munka egyetememes műhelyében, mint egy felsőges szervezet alkotó részei, a legéletteljesebb kölcsönhatásban dolgoznak a valóság emberileg elérhető hű megismerésén a tudományágak: a tudományok egyetemén, vagy, amint az universitas eredeti értelme akarta, ahogy szívesen nevezhetjük ma is: a tudományban s a kutatásban mesterek s a jövő tudós nemzedék univerzitásában. Azt hiszem, nem kell bizonyítanom, hogy ezzel a gondolattal a protestantizmus nem a maga érdekeinek akar szószólója lenni, talán azt se, hogy egyáltalán nem felekezeti érdeket akar szolgálni. Nekünk elég a tényre rámutatni, hogy a protestantizmus a képzésnek *ezt* az elvét valósította meg a gyakorlatban, világszerte s itt a mi szerény magyar viszonyaink közt is. A mi lelkészképzésünket ez az ideál szabályozta, s ha a valóság elmarad az eszmény mögött s a képviselő egyéniségek közt gyöngék is voltak: a személyekben lehetett csalódnai, de az eszményben nem, személyeket lehet elítélni, de az ideált nem, s jogunk van megvárni, hogy nem az emberi képviselők esetlegei, hanem az eszmény

önértékűségének mértékével mérjenek. A mi theologiai főiskoláink, akadémiáink ennek a feltétlen, hátsógondolat nélküli, — de mit keresünk ékesítő jelzőket? egyszerűen e tudományos előkészítés jegyében születtek meg, annak szolgálatában állanak, oly híven, amennyire a tudomány élethatalom voltát időről időre mélyebben értelmezni tudják — ami azt jelenti, hogy elvileg egyetlen szabályozója van tudományos munkájuknak: a tudományos munka egyetlen normatívuma, a tanulmányozott tárgy objektív törvényszerűsége, az egyetemes *logos* világtörvénye. Ez pedig így van egyszerűen azért, mert a protestantizmus lényege éppen csak ezt engedi meg, a képzésnek ezt az értelmezését. A protestantizmus nem valami idegen területről tanulja meg, nem átkölcsonzi a szabad tudományos vizsgálódás gondolatát, hanem a lelkiismeret szabadságának középponti elvéből ő sarjasztja ki a gondolkozás s tehát a rendszeres gondolkozás, vagyis a tudomány szabadságának elvét, mint ahogy ugyanaz a gyökérzet élteti s érleli a fa minden gyümölcsét.

Éppen ezért érezheti jogának s ezzel adott köteletségének is, ébren tartani a képzésnek ilyen értelmezését, nem a maga érdekében, hanem az emberi életesmény hű szolgálata érdekében, vagyis azért, hogy emberileg biztosítani lehessen a vallásos élet oly óreinek és irányítóinak képzését, akiknek gondjával a vallás igazán csak azt a szerepet és csak azt tölti be az emberi életben, amelyre természeténél fogva rendelve van s ezt aztán teljesen be is tölti. Minél komolyabban veszi ugyanis valaki azt a megfölebbezhetetlen, végső elvet, hogy a vallás legyen az ami lélektani mivolta szerint: az egész életet meghatározó lelki élmény, belső tapasztalás, melyből a lélek szüntelen megújul a világhoz való szüntelen viszonyulása létküzdelmében; minél komolyabb érdekünk úgyis, mint vallásos egyéniségeknek, úgyis, mint nagy közösségek, pl. az állam tagjainak, hogy a vallás tisztán lehessen ez, és ne fojtsa el lényegét babonás fércelmények álpótléka, dogmatikus megmerevülés; s minél komolyabban akarja valaki, hogy a vallásos társulások, az egyházak, a tiszta vallásos funkció gondozására szolgáljanak, se ezen kívüli cél, se a vallás tisztaságát, vagyis tehát szabadságát fenyegető eszköz, amely tehát a szellem fejlődési szabadságát általában fenyegeti, ezt a szolgálatot ne zavarja: annál ellenállhatatlanabb erővel hajtattunk ahhoz a kényszerű gondolathoz, hogy mind ennek biztosítására egyet-

len egy mód van: a fenntartás nélküli tudományos megismerés napfényébe állítani a vallás életét s ezen az iskolán keresztül vinni minden jövő lelkipásztort, más szóval: a tudományok egyetemén végezni *minden* tudományos képzést követő szellemi munka végzésével együtt a lelkészképzést is. Aki megismeri ott a vallás mivoltát, lélektani természetét, történelmi életében, egyéni és történelmi végtelen sokféle alakjában az ősi emberi funkciót, amelyet semmi más nem pótol, attól a jövő lelkipásztortól remélhetjük, megvárhatjuk, hogy igazán a vallás szolgája lesz, s annak egész szolgája lesz; az ilyen lelkipásztortól várhatjuk, hogy hívei lelkét felemeli a vallásos szabadság légkörébe, megtisztítja a vallást jogtalanul helyébe tolt álpótlékoktól, babonának, vak hitnek vallásfojtó, életfojtó arankájától, az az ember fogja tudni hívei egész lelki világa nemesítésével együtt nemesíteni, tisztítani vallásosságukat; az ilyenektől reméljük, hogy az egyházat végre azzá teszik, aminek lennie kell: hatalmi célokkal kacérkodó világi nagyság helyett a bensőség legintenzívebb élményeinek természetes megtapasztaltatójává. Képzeld el egyszer, mi volna, ha a mindenféle felekezeti talmudiskolák „képző” munkája helyett az egyetem önmagát folyton élesztő, fokozó, tisztító tudományos élete tüzeben formálódott volna csak *egy* lelkipásztor nemzedék Magyarországon!

S igazán, nem lehet elképzelni, mi más eszköze volna az államnak ahhoz a nagy célhoz, hogy a vallást és a szolgálatára való alakulatot, az egyházat, tulajdonképeni szerepére szorítsa, mint a jövő lelkipásztorok szabad, tudományos előképzése. Dohos levegő árad az egyházakból! Egyetlen eszköz van ellene: kitárni ablakait, ajtait a penész ölé napsugárnak. Az elmaradtságot szolgálja az egyház? Van egy biztos ellenszer, ha így van, ahol így van: a tudományos munka életfakasztó áramlatába állítani az egyház szolgáját. Elég kezességet kap-e minderre az állam, ha a felekezetek magánabb ügyévé teszi a lelkészképzést, mint volt, amikor éppen meg akarja védeni polgárait az egyház zavaró hatásaitól? Ám feleljen rá a történelem s a tapasztalat. Nekünk elég az a lelkiismeretet megnyugtató tudat, hogy a mi eszményünk a tudományos szellem önalkatával adott eszmény, s ezért merem hinni, hogy jogunk van ébren tartani azt az ideált, melyet a mi irodalmunkban a Ballagi és Kovács Ödön napjaitól el maig, Schnellerig és Ravasz Lászlóig a protes-

táns világ mindig ébren tartott: a felekezetközi, interkonfesszionális vallástudományi fakultás gondolatát, melyen minden felekezet lelkésze nyeri tudományos képzését s mely nélkül nem léphet be a felekezeti lelkészképzőbe, ahol a sajátos történeti alakulatoknak mintegy technikai kezelése módját gyakorolja be. Túlságos sokra becsülése volna ez a tudomány felvilágosító és azért életfakasztó erejének? Nem tudom. De ha azt látjuk, hogy még ellenállások dacára is hódít, mert a tudomány az élet öntudatosulása, nem tudok elképzelni áldásosabb dolgot, mint hogyha a rendszeres tudományos munkát kiterjesztjük a vallás megértésére is. S azért azt gondolom, van létjoga annak a felfogásnak, hogy az új magyar államnak a történeti gondviselés kezébe adta az alkalmat, hogy — sok egyéb nagy reformmal együtt — megcsinálja egyik legnagyobb horderejű reformját: a felekezetközi vallástudományi fakultásokat, s a protestantizmus talán kötelességét mulasztaná el, ha a figyelmet erre fel nem hívná.¹

De bármint dőljön is el a kérdés, az bizonyos, hogy mi protestánsok a lelkészképzésnek alacsonyabb eszményével nem elégedhetünk meg; reánk nézve ez az egyetlen lehetőség; lényegünknel fogva. Éppen olyan bizonyos az is, hogy e tudományos képzéstől nem kell félteni a felekezeti érzést, mintha ennek gyöngülését idézné elő; csak tisztulását és nemesedését várhatjuk tőle. A felekezet nem emberi személy önkényessége, hanem az emberi életben működő *principium individuationis*-nak a vallásban is elkerülhetetlen érvényesülése: éppen úgy nem lehet felekezet nélkül, csak úgy általában vallásosnak lenni, mint zeneművet írni, amelyik csak úgy általában hangzik, emberi fül számára való hangnem nélkül. Aki pedig a vázolt szellemben készült, a valamely felekezet formájában élő vallásosság gondozására, akár az egyetemen, akár a felekezeti főiskolán készült komolyan ilyen szellemben, az a vallás lényegének megismerésével megismeri a felekezetben éppen az egyetemes emberi funkciónak, a vallásosságnak sajátos egyéni formáját, megtanulja megbecsülni éppen ebben a szerepében, tehát a legvalószínűbben tudni fogja folyton tisztítani felekezete életét a vallás minél tisztább szolgálatára nemesítés által, s egy nagyszerű versenyt fakasztani a felekezetek közt a religiosum mind intenzívebb és mind kizárólagosabb, egyszersmind mind

¹ Részemről a múlt évben a „Huszedik század“ augusztusi és a „Prot. Szemle“ utolsó számában általam kifejtett nézetet fentartom. L.

szabadabb kifejezésében. Azért ránk nézve mindegy, hol történik a vázolt képzés, mert csak arról van szó, hogy lényegünkhöz és tanulmányainkhoz vagyunk hűek, mikor komolyan vesszük, mint létparancsot, hogy a vallásra s egyházra nézve is az élet helyességének eszköze: a valóság és élet gyökereinek tudatosítása, a tudományos munka.

*

Ennek a munkának berendezése nyilvánvalóan az egyetemi, főiskolai munka kérdése általában s a sokáig már nem halasztható egyetemi reform elvei szerint igazodik a lelkészképzés ezen része is. A magyar egyetemekről nem joggal panaszolta Kármán Mór élete végéig, hogy az egyetem ideálját nem tudták úgy megvalósítani, hogy sajátos nemzeti vonásokat dolgozzanak ki rajta, se az általános műveltség személyi erővé tömörítése nem uralkodó célja, mint az angol egyetemé, se a szakszerű ismeretközlés és a szabad kutatás egyforma gondozása, amit Kármán a franciákban dicsér, se a minden gyakorlati szemponttól független szabad tanulmányozás, a tisztán tudományos cél, ami a német egyetemnek, legalább a Fichte—Schleiermacher-féle „egyetemnek német értelemben“ Kármánnal szemben is kiemelendő dicsősége. A mi egyetemünk a tanszabadság elvéből nőtt ki, de a valóságban inkább jellemezte a vizsgákra dolgozó ismeretközlés, mint a szabad tanulmányozás, melyet mint az egyetem létjogának egyetlen gyökerét, mindenekelőtt a bölcsészeti kar nem engedett soha a köztudatból kivészni s melyet a szemináriumi és laboratóriumi munka mentett meg az elsorvadástól. Az egyetemi munka reformja tehát, úgy tetszik, azt követeli, hogy az ismeretterjesztő, és pedig az általános műveltséget betetőző, a világnézet öntudatos megformálásában beteljesedő s ezáltal éppen a szakszerű képzést célzó *tanítás* és az önkéntes, szabad *tanulmányozás*, egyformán megkapják, ami megilleti őket. Eredményes egyetemi reformnak, úgy tetszik, azzal kellene kezdődnie, hogy szüntesse meg a második természetévé vált kacérkodást: a csupa tudósképzéssel való kacérkodást és becsületesen és őszintén kezdjen *tanítani*, hogy aztán önkéntes, szabad tudományos munkára képesítse a studentst.

Ezt követeli ugyanis a dologi, tárgyi tényező, a tudomány éppen úgy, mint a személyi: az egyetemi diák szempontja. A középiskolától kétségkívül sokat várhatunk a diákság egyetemi előkészítésében, ha egyszer a kö-

zépiskola gondolkozásban érettebb, egyben pedig valamely szakkör iránti érdeklődés alapján már annak a körnek tudományos megmunkálása műhelyébe is bepillantó ifjúságot küld az egyetemre (pl. az Eötvös—Schneller liceális berendezésével). De akkor sem teszi feleslegessé az egyetemnek azt a munkáját, mellyel az általános műveltséget betetőzi, mert ezt éppen csak az egyetem teheti, mert egyedül ő dolgozik éppen az egyetemesség álláspontján, övé az általános, összefoglaló, tömörítő, a végső elvekből magyarázó feladat kötelessége és dicsősége, szóval az övé a világnézet kiformalásának, alkotó részei megbecsülésének, kritikai tűzben való összeforrasztásának teendője. S csak a tudományok világának, a *globus intellectualis*-nak e szüntelen szem előtt tartása alapján lehet a szaktudomány értelemmel és léttel teljes, mert a kölcsönös hatásokat felhasználó művelését remélni még ott is, ahol csak befogadó, tanuló munkáról van szó, az az, ahol az előadó elsősorban a közlést, a lehető legszabatosabb, legteljesebb, legplasztikusabb, leggyökeresebb megismertetést tudja feladatának. S csak az ily gyökérig ható, tehát emberileg elérhető teljes tudományos hatás képez, amint tudjuk, igazán gyakorlati embert s csak ez fogja kiválogatni és lebilincselni a tudós munkára rendelteket.

A studens szempontjából nézve a dolgot, ugyanide jutunk. Először biztos körvonalú tájékozódás kell a tudományok térképén, aztán egy tudomány, vagy legalább egy ága anyagának, elért eredményeinek, jelen állapotának alapos ismerete, — egyszóval: komoly tanulás az első, s csak aztán lehet egyszerűen várni, hogy az ifjú valamely szíve szerinti tudomány valamely részében önállóan munkába fog.

A lelkészképzés tudományos munkájában is e két résznek: a tanításnak és tanulmányozásnak becsületos és őszinte különválasztása, azaz jogaikhoz juttatása az eredménynek — tárgyi berendezkedéssel biztosítható — kulcsa. Ez azt teszi, hogy a tisztán tudományos szellemű, alapos megismertető munkát a legkomolyabban kell keresztül vinni. *Tanítani* kell, s nevén kell nevezni ezt a végtelenül becses munkát. Ennek szolgálatába oda kell állítani minden eszközt, ami gyümölcsözővé teszi: tankönyveket kell a diák kezeügyébe adni, — anyagi gondtól lehetőleg megszabadítani: éppen csak említeni való, mert magától értetődő előfeltétel szellemi munkás számára —; a megtanultakról beszámolást kérni, ahol lehetőleg a minden

másnál tökéletesebb angol módszert: az írásbeli beszámolást kellene bevezetni, amely részoktat a dolog lényegét a legvelősebben, s mindig az *egész* éltető egységébe beillesztve látni-és előtárni. A tananyag mai tárgyai aligha változhatnak valamelyiknek kihagyása, hanem csak beillesztésük, azaz rendszeres kezelésük szellemének módosulása által — ami az előadó tudományos meggyőződésétől függ s ezzel a legvégső ponthoz, a személyi tényezőhöz értünk, ahol már nem lehet tudományos érvek hatályára hivatkozni, ha az alapelvek szelleme nem létesít közösséget az érvelők közt. De nem valószínű, hogy amit hosszú tapasztalat a lelkipásztori munka előkészítéséhez szükségesnek talált, célszerű volna megnyirbálni, ha egyszer komolyan vesszük, hogy a képzés általában csak egyet jelent: az elmélet, a *theoria* síkjában az egész valóságot tudatosan utána képezni. Éppen olyan megszegé nyedés volna, ha a zsidó nyelvet kihagynák a tárgyak közül, mint ha a középiskolákból kihagynók a latint vagy görögöt azzal az érvel, hogy úgy se veszi hasznát az ember, — ahelyett, hogy arra gondolnánk, hogy a zenész olyan gyakorlatokat végez, amiket sohase fog hangversenyen eljátszani, de amik nélkül nem tudná megszólaltatni Beethovent vagy Palaestrinát. De éppenúgy nem lehet a tudományos teljesség és mélység létparancsa alól felmentvényt kifurfangoskodni a gyakorlati szak valamelyik tárgyának azon a címen, hogy hiszen az gyakorlati tárgy, mert az a gyakorlati tárgy is éppen tudomány, a gyakorlat, vagyis a *megvalósítás* törvényeinek elmélete — s el kell jönnie annak a belátásnak, hogy a „gyakorlati“ tárgyak éppen az elméleti munka betetőzése, *minden* addigi elméleti megismerésnek, ami a vallás és keresztyénség történeti és lélektani mivoltát feltárta, minden drága eredménye a gyakorlati theologia kapuján keresztül tartja diadalútját az életbe; a lelkipásztor tudományosan képzett gyakorlatiságán keresztül, amint ezt most már a mi irodalmunkban is a Ravasz László irataiból mindenki megismerheti. A legkitűnőbb homilétika se tesz ugyan senkit még csak közepes prédikációk írójává se; de még csak közepes prédikációk írásához is a legtudományosabb homilétika legbecsületesebb áttanulása kell, mert csak abban talál életfakasztó hatásokat. A tudományosság szigorú keresztülvitele talán a tárgyak módszeres egymásutáni rendjében követelne annyi változtatást, hogy alapvetésnek a történeti és nyelvészeti

tárgyakat tétetné; csak azután a filozófiaiakat (valláslélektan és filozófia, hittan, erkölcsstan): elsőnek az empirikus részeket, erre a tiszta jelentéssel, a belsővel foglalkozókat. Egy minden évben, minden új kezdő csoportnak adandó enciklopedikus tájékoztatást talán csak meg kell említeni, annyira magától értetődik, hasonlóak a szociológiai ismeretek rendszeres művelésére, ha ezek beillesztése nem történik is másként, mint a megfelelő tudományágak (vallástörténelem, egyházjog, valláspszichológia, liturgia stb.) ezekkel való kibővítésével.

Mindez a tanító munka a tiszta tudományosság szellemében végzendő, a valóság megismerése egyetlen célja, a valóság előtti feltétlen hódolat, sajátos egyedi létezők sajátosságának szerető elismertetése, életük törvényszerűségének feltárása — ez a mélységes protestáns, mert ősi keresztyén gondolat: ez a vezető szelleme. Csak az így megismert valóságot: vallást, egyházat, hívőt, lehet majd a papnak tényleges alkatának bece szerint értékelni, tehát az egyetemes célhoz formálni, azaz szüntelen reformálni, életet kelteni, építeni. S mert *csak* tanítani akar, de azt egészen, talán lehetne az anyagot s ezzel az időt is tömöríteni, a leglényegesebb dolgok szerencsés rendszerezésével a tisztán tanító munkát három évrę beosztani. Emellett a tisztán tanító munka mellett azonban, ezzel párhuzamosan kell képzelnünk a pusztá befogadást is a mechanikus elraktározáson felül emelő *szemináriumi* munkát, melynek kezdő fokán a tanultak megrögzítése és kibővítése a program, felsőbb fokán az önálló kutatás módszeres megkezdése — amivel a tudósképzés, s így a tudós cuccrescentia fontos feladatát kezdi meg, most már több kezességgel, a főiskola. Míg a repetitóriumszerű kezdő szemináriumi munkára kötelezni kell a tanulót (ha nem is mindenikre, mert az egyéni hajlamnak szabadságot kell hagyni s a re-kompenzálás elve szerint kell eljárni): addig a három év alatt kiválogatódott tudományos hajlamú ifjak e munkája a feltétlenül szabad odaszentalódás jegyében történik; ez a tudósképzés mint egy külön, autonom ágazat illeszkedik be, vagy helyesebben: nő ki a közös törzsből, mint egy bifurkáció egyik ága. Ennek az önkéntes tudós rétegnek tartják az előadók a speciális studiumokat, a kutatás problematikájába ott nyitnak távlatokat; itt van nagyszerű munkatere a magántanároknak, minden igazi értékgyarapító munka a szemináriumokban folyik, az ordinariusok teendője a három rétegben arányosan oszolván meg.

Ennek a munkának semmiféle vizsgától nem szabad érintetnie, a vizsgákon már túl van a tudósjelölt, most bele-mélyed tárgyába, most önzetlen tudós munkát végez, melyet a főiskola egyetlen elismerése: a tudós cím ráruházása fog majd nem befejezni, hanem megpecsételni. Erre a munkára a mai lelkészképzés tartamának megfelelően a három év után kettőt számhatunk az eddigi keretek megtartásával; jó volna, ha — az angol *fellowship*-ok mintájára — tudományos bűvárkodásra rövidebb-hosszabb ideig kezdő tudósokat is anyagilag mentesíteni az alma maternek módjában lehetne.

Ezt a két évet a szíve szerint nem tudósnek készülő ifjú se töltené gyümölcsözés nélkül. Folytatná a gyakorlatra speciálisan képző speciális tanulmányt, de főleg most már maga végezne gyakorló munkát az egyházban: vásár-napi iskolában, lelkipásztorlásban, igehirdetésben. Természetesen ez intenzív egyházi életet tesz fel, s tudjuk, hogy nincs mindenütt ilyen, ahol lelkészképzés folyik. Ebből az következik, hogy meg kell teremteni; a lelkészképzés reformjának életformáló ereje azzal fogja a tűzpróbát kiállni, ha ezt megcsinálja. Az első ilyen gyakorlati év után most már önálló munkakörbe lehet aztán bocsátni a lelkipásztor-jelöltet: segéd- vagy helyettes lelkésznek; intézményes nevelése be van fejezve.

*

Eddig úgy néztük a lelkészképzés problémáját, hogy együtt van minden előfeltétel, amivel a képzést komolyan munkába lehet venni, mert *kell* komolyan munkába venni. De szükséges e föltételekre is egy pillantást vetni; számbavételük egy régi biztosításuknak, ez pedig az egész reformnak.

Nagy általánosságban és egészben véve a lelkészi pályára is, mint minden szellemi pályára, a belső hajlam viszi az embereket, vagy legalább a lelkészi pályán se rosszabb az arány, mint egyebütt. S mégis, a papi pályával különösen vagyunk; különösebb arravalóságot tesz fel, azok közé tartozik, melyeken egészen különleges, sajátos belső alkat és képesítettség nélkül nem lehet eredményesen dolgozni. Amint nem lesz zenész, akiben nincs zenei készség, amint belső ellenmondás volna, ha valaki orvosnak menne, akiben nincs meg az önzetlen felebaráti segítő készség, amint föld terhe volna, aki pedagógus-pályára lép és hivatását pusztá hivatalnak fogja fel, úgy, sőt még fokozottab-

ban úgy meddő mesterembség volna a pap munkája, ha csak több lehetséges pálya közül éppen kiválasztott egyet, akármilyen indító ok folytán, azon az egyen kívül, hogy lelkipásztor legyen. S legalább reám kevés látványnak volt fanyarabb hatása, mint mikor református parochián először láttam egy ajtón ezt a fölírást: lelkészi hivatal. Ma se igen tudom menteni, mikor pedig személyes tapasztalásból tudom, hogy van a papnak, csakugyan, nagyon is sok dolga, amit hivatalosan kell elintéznie — s amit lehetetlen nem csökkenteni, ha a papot hivatása kvintesszenciális lényegének: a lelkipásztorlásnak igaz végzésére képessé akarjuk tenni.

Ami pedig erre képessé teszi a papot, az ő igazi lelkészi charizmája, az nem lehet egyéb, mint a vallásos érzék vagy ösztön élénksége, s ennek a képességnek, e személyi charizmának meglétét gondolnám a lelkészi pályára lépés szubjektív feltételének. Mert mégis csak különös, hogy theologiai fakultásra beiratkozzék, papnak ki is bocsáttassék ember, akiben sok kiválóság lehet, pompás magtárakat szervez, ügyes közgazdasági tevékenységet folytat, talán irodalmi babérokat akar nyerni theologiai munkákkal is, éppen csak egyet nem tesz: vallásos hatásokat nem kelt, vallásos élettapasztalatokat nem indít meg — nem teheti, mert nincs életfakasztó vallásos ereje. Mintha kissé túlságosan bízunk volna abban, hogy a theologiai akadémiák s aztán majd az élet kidolgozza az emberben a jövő lelkipásztori személyiséget. Bizonyos, hogy általában így is történt. De ezt a fényűzést, hogy nyers gyémántokat félig csiszolva adjunk ki intézeteinkből, alig bírnök el sokáig, még ha a boldog ráérés illúzióit rég szét nem téptük volna is. Annál sürgősebben kell végre igazán gyémánokat venni csiszolás alá; ha az anyagi feltételek biztosítását természetes létföltételnek érezzük — ámbár annyira nem mennénk, hogy lelkiismeretlenségnek mondjuk, ha valaki papi pályára ambicionálja az ifjúságot, bár anyagi-kincseket nem ígérhet — az így remélhető számbeli restauráció mellett nem szabad feledni a főbbet: a minőségi integrálódást. S azért azt gondolnám, hogy amint a németiség megtalálta a módját annak, hogy a pedagógus-pályára nem alkalmas tanítókat más pályára terelje, így kellene módját ejtenünk, hogy a lelkészi pályáról a nem hivatottakat eltereljük Természetesen ennek legsikeresebb és legkínálkozóbb módja a profilaktikus eljárás; s ez a megszívlelendő gondolat a Kun Béla és még

újabbán a kolozsvári theol. fakultás tanári karának nyilvánosság elé hozott ajánlatában, hogy t. i. már a középiskolában meg kell kezdeni az alkalmasak tervszerű előkészítését. A középiskolások vallásos neveléséről — amelynek a szabad, tudományos szellemben végzett, s igazán csak így végezhető vallásoktatás az egyetlen szövetségese — valóban sokat kell várunk; a vallástanárok gyönyörű munkája lesz dolgozni a Molnár Albert ideálján: hogy ne csak gyermeked hitével, hanem egész megszentelődő értelmével világosságával imádja a mi ifjúságunk az Urat.

Az így kiválasztottakat pedig amint lelkészszé képzés céljával az alma mater magába fogadja, tervszerű hatásának szabályozója: az ifjak vallásos életfunkciójának kifejtése, finomítása. *Ennek* áll szolgálatában a tudományos képzés is, amint az ilyen léleknek termékenyítő a tudományos munka, mert ez életet fakaszt, de csak ott, ahol az élet csirái megvannak. Azért a theol. ifjúságot egy mélyen vallásos légkörnek kell magába fogadnia, egy tiszta, szabad vallásos légkörnek. Nem olyant értek, ahol a vallásosság végigpergetett s újból fölhúzható metodizmus; a nagy Schleiermachernek talán legnagyobb tette az, hogy kiábrándította a protestantizmust abból a joggal esodálatosan naivnak mondott hiedelemből, hogy a programmszerűen módszereskedő kegyes ráhatások jó pappá, vagy még csak vallásossá is tehetnének valakit. Vallásos nevelésen nem értek komor arccal, feketített arccal való ráfanyarodást oly cselekményekre, melyeket az ifjúság — s tán vezérei is — szívükből közömbösnek tartanak, melyekhez csak a fétis-tisztelettel egy fokon álló megkötöttség tapasztja őket, nem szólamok ismétlését, melyeket amíg végez, már a világgal kacérkodik érzés és gondolat; olyan légkörre gondolok, ahol a vallás az életfelfogásnak folytonos tisztulása, egy mélyből felizzó élmény folytonos elmélyedésével; ahol a vallás az istenfiúság szabadságának napról napra való beteljesedése, ahol a vallás éltető hatás, mert élő keresztyén, protestáns vallásos személyiségekből árasztja az evangélium acélozó és egyben utólérhetetlenül gyöngéd: a testvéri közösség gyöngédségtől sugárzó erejét a jövő lelkipásztorra. Ez a szelíd, de állandó derűvel, a nemes szellemiség szerenítésától finom légkör fogja körül az ifjúságot nemcsak a közös áhitat óráin, de egész élete folytatásában; a személyiségek, melyekből ez kiárad, formálják a próféta-lelkűt s a halkszavút egyformán, amíg kibontakozik kinek-kinek az ő charizmatikus

énje, ahol tudományos munka és személyes ráhatás egy dolognak két mozzanata.

*

Nemcsak ilyen előkészítés, igazán mindenik folytonos ismétlődő hatást, továbbfolytatást követel. A lelkészek továbbképzését nem lehet tovább elhanyagolni. Akár intézményesen, egyetemesen megszervezve, akár kisebb csoportonként, egyesületek vagy az egyetemes egyház kezdjék, de meg kell csinálni, és pedig a tudományos képzés céljából éppen úgy, mint a lelkészek pásztorációjáért. Akik a néhány dícséretes kezdésen a közelmúltban résztvettek, nem győzik dícsérni életújító hatását.

S talán a személyes hatások egyfajta állandósításául meg lehetne kísérelni a külföldön, főleg angolul beszélő országokban honos szokást, hogy a lelkészek egymás gyülekezetében hospitálnak, hatásokat adnak és vesznek.

Ezzel azonban olyan ponthoz értünk, amelynél végződik minden elmélkedés, mert rajta fordul meg minden reform. A személyi tényező ez; a mi egyházunk ebből táplálkozik. Ennek kifejtése minden képzés célja; a vázolt mód talán az emberileg elérhető biztosítékot nyújtja a cél elérésére. Már pedig, igaza van Schnellernek: tárgyi tényezőkben, kitűnő tanrendben, nagyszerű könyvtárban, pompás tankönyvekben csak *talán* van benne az eredmény kezessége, a személyiségekben azonban biztosan bírjuk a siker zálogát.

Tankó Béla.

Vallás és egyház jövő feladatai.¹

Aki a vallásnak kulturális jelentőségét el akarná vitatni, annak állítása vagy minden objektivitást, vagy minden tudományos értéket nélkülözne. A legteljesebb elfogultság kell hozzá, a vallásban mindig csak a kifogásolni valót látni meg s tudományosan beszámíthatlan nézet volna a történelmet mozgató, annak irányt adó faktorok közül a vallást kivenni. -

Természetesen a másik túlzásba sem akarunk esni, mely vallást és kultúrát egyé olvaszt. A vallásnak minden szellemi jelenségtől és így kultúrától független önállósága megvan. Az azonban mindenesetre bizonyos, a mint a vallásnak a kultúra fejlődésére, változására, úgy a változó kultúrának a vallásra hatásának kell lennie.

Mi képezi a vallásos élet függetlenségének, önállóságának alapját, annak fejtegetése most nem ide tartozik. Éppen alantírott volt bátor e folyóirat előbbi számában azokra a határokra rámutatni, amelyeken túl a protestantizmus megszűnnék protestantizmus lenni. Itt most tulajdonképen a határokon kívül levő elemekről akarunk tárgyalni, a vallást, mint kultúrtényezőt akarjuk figyelembe venni és pedig a mai helyzetbe, a mai viszonyok közé beállítva, amennyiben ezek a kultúrfeladatok a társadalmi átalakulásokkal változást szenvedhetnek s illetve az egyház egyik, vagy másik feladatát, a többiek felett előtérben állíthatják.

Nagyobb, gyökerekig ható átalakulás a társadalmon, mint amilyen pár hónap alatt szemeink előtt lefolyt, nem is történhetett volna. A régi mithoszok szerzője egyenesen a régi istenek alkonyával, vagy a trónjáról letaszított Kronosz és Zeusz harcával tenné érzékelhetővé az események emez örületes egymás hegyére-hátára halmozódását. Egy, kétségtelenül a külső tekintélyre, tehát nem belső értékre alapított országban élünk, melynek ezer kiváltságai a legfőbb tekintély alatt álló kisebb tekintélyeknek a

¹ Tartatott a „Debreceni Prot. Irod. Kör“ estélyén 1919. ápr. 5.

vulgárisan úgynevezett osztályuralomnak megteremtői voltak.

Hogy az egyéniségen, mint egyik bázison alapuló protestantizmusnak ez az államfejlődés felelne meg, azt nem mondhatnánk. Ennek dacára távolról sincs igazuk azoknak, akik a leggyűlölködőbb modorban törnek lándzsát egyházunk felett a régi uralom és rendszer támogatásáért. Mi nem az uralmat és rendszert támogattuk, hanem a rendet, melyre a társadalomnak szüksége van. Amellett azonban a minden földi tekintélytől ment istenállam eszménye s ezen állam polgárainak az istenfiúság fogalmában éles kifejezésre jutott egyenlősége ott élt, ott hangzott mindenkor a protestáns igehirdetésben s lett alapja minden demokratikus fejlődésnek. Állíthatjuk, hogy ami alkalmazkodás történt, anélkül, hogy e téren elkövetett túlzásokat védelmezni akarnánk, az az egyház és állam egymáshoz való viszonyából s az egyház lényegéből kimagyarázható.

Hogyan áll ugyanis a dolog? Kétséggkívül az alkalmazkodásnak olyan fokára, mint eddig, nem lesz szükség, mert hiszen idealiter legalább egy új világ van körülöttünk, mely a réginek romjai alá temette a külső tekintélyeket s a felszabadult tömegek jogigényei minden téren kielégülés felé törnek. De kérdem, nem messze maradnak-e a mai viszonyok is a protestáns egyház állam-eszményétől? s a társadalom megjavítása egyszeri feladat-e, vagy folyton tartó kultúrmunka, amelynek itt e földön nem, csak a hitben lehet tökéletességét megrajzolni? Ha pedig az egyháznak eszményéből ismét engedni s alkalmazkodni kell, akkor a különbség a régi és új között már csak fokozati reláció, bármily nagy úr válassza egyébként egyiket a másiktól el. S ezt az egyház tenni fogja s kötelessége is tenni. Igen, mert az erkölcsi világrend fejlődését csak az állammal békességben, vele karöltve munkálhatja, a kettőjük közötti háború pedig nem kevésbé borzalmas volna, mint az elmúlt. Tennie kell, mert a kulturalis fejlődés tekintetében a vezető szerep ma napság mégis az államé és ha az egyháznak is megvannak a tömegekre irányuló, kollektív feladatai, azokat békességes úton egyedül így valósíthatja meg. Persze, akik az egyházat túlélt intézménynek tartják s mai létjogosultságát tagadják, azok ezt a kollektív feladatot sem ismerik el. Azonban, akik ilyen véleményen vannak, azok aligha el nem számították magukat s ha lelkészkep-

zetségű egyének, akkor legalább is rossz papok lehettek, kik a néplélek vallásosságát nem kellőleg tanulmányozták.

Abban feltétlen igazságuk van, midőn a személyiség jogát vitatják a vallásos meggyőződésre vonatkozólag. Ezen alapszik a protestáns szekták létjogosultsága, amelyeknek Luther szerint lenniök kell. De hát bármily kicsiny legyen is valamely szekta, az még mindig kollektívumot alkot. Én azonban bátor vagyok egy gondolatot felvetni. Vajjon egyáltalán van-e létjogosultságuk ma napság a szektáknak? Valamikor persze a lelkiismereti szabadság nagy vívmányának tartatott a protestantizmus által képviselt szekták keletkezésének joga. Ma napság azonban éppen a protestáns felekezeteken belől érvényesülő liberálizmus teszi az ilyen képződést feleslegessé. Az ilyen szektákat közönségesen denominációknak szokták nevezni, a református vagy evangélikus egyház különféle elnevezéseinek, mert hiszen egy-egy tanra vonatkozó árnyalati eltérés adja nevöket, vagy külön szervezkedésre vonatkozó jogukat. Hát én nem tudom elhinni, hogy az egyházak jelenlegi hittételekre vonatkozó liberális felfogása mellett ilyen külön szervezkedésre szükség volna, hogy tehát *Magyarországon tegyük fel az egyház és az állam szétválasztásával kapcsolatban nagyobb arányú szektaképződés kívánatos volna.* Finom megkülönböztetése volt az valamikor Luthernek, mikor az egyház (Kirche) szót mindenütt a gyülekezet (Gemeinde) szóval akarta helyettesíteni. Nálunk nem egyházi, tehát előírás szerinti, hanem gyülekezeti hit van s egyházi beszédekben a keresztyén gyülekezet egészen helyes megszólítás. Vagyis szabad meggyőződés alapján tömörült emberek gyülekezete az egyház, már pedig ez esetben a hitnek gyülekezeti közös tartalma mellett mindig megmarad valami egyéni vonása is. Még erősebben kidomborodik ez a református egyházban, ahol az igehirdetés korlátozására még a perikopa-rendszert sem fogadták el.

A szubjektívizmus korlátlan joga hirdetőinek, azoknak tehát, kik minden ember magánügyévé akarják tenni a vallást, amennyiben ezen véleményüknek politikai érvényt akarnak szerezni, más céljuk is van. A denominációk végletekig való elismerése s a vallásnak pusztá magánügyggyé tévése az egyetemes egyház felbontására vezetne. Önként érthető tehát, hogy ilyen álláspont nem lehet az egyház és állam közötti békesség álláspontja. Az

individualizmust idáig túlozni protestáns alapon sem szabad. Aki ezt teszi, az egy elkövetkezendő kultúrharc előhírnöke, melyben az állam oly módon akarja az egyházat legyűrni, hogy azt elemeire szétbontja. Megjegyzem, semmi esetre sem helyeselhetnök, ha az egyházak erre szertelen követeléseikkel alkalmat nyujtanának, de viszont az államnak se lehet jó üzlet a hitetlenséggel szövetkezni s ekként minden vallás-erkölcsi alapot fundamentumai közül kidobni a következmények meggondolása nélkül.

De hát az állam azt teszi, amit akar, jogában áll. Akármilyen álláspontot foglal el, az magában az egyházat fel nem bontja, vallás és egyház létezését meg nem szünteti. Azonban mindenestre új feladatok elé állítja.

A létkérdés elé állított egyháznak, szerintem, legelső és legfontosabb feladata az egységes fentmaradás, és ez attól függ, mennyi konszolidáló erő lesz benne. A katolikus egyházban ez az erő a szervezetben és fegyelemben van, nekünk ezzel szemben a minél bensőségesebb hitélet fejlesztése s különösen testvérfelekezetekkel szemben liberálisunk lehet a fegyverünk. Az intenzív hitélet munkálásáról, mely egyházunk egységes fentmaradásának egyik fundamentumát képezi, bővebben most nem szólok. Hiszen ez maga kollektív feladat, melyből mindenkinek hivatása szerint ki kell vennie a maga részét. A mai kor-szellemnek megfelelőleg megköveteli azonban a szabad meggyőződésen alapuló protestáns hit a mások egyéni hitnézetével szemben a mind liberálisabb álláspontot. Már a multkori fejtegetésemben említettem, hogy nálunk a konfessziók betűkényszere meghonosodni soha nem tudott. Az orthodoxia uralmának megtörése óta pedig kényszereszközökkel fenntartott konfesszionálizmusról nem lehet szó. Igaz, a tüzet vízzé, a fehéret feketévé ma sem változtathatjuk. Mindenkinek s elsősorban tudományos theologusnak kell tisztában lennie egyháza jellegével. De éppen az egyháza igazságaiba vetett szabad meggyőződésből s a türelemnek, szabadelvűségnek amaz utólérhetetlen ideális felfogásából kifolyólag, melyet sarlatánok meg sem érthetnek, kell lángolóan szeretnie azt az egyházat, mely lelkének minden szabad szárnyalást megenged. És szeretetének, ragaszkodásának annál nagyobbá kell lennie, minél nagyobb veszélyben van ez az édesanya.

De a konszolidáció szükségét az egyházaknak egymásközötti viszonyában is figyelembe kell venni. A bom-

lasztó törekvésekkel szemben a különböző protestáns egyházaknak a szabadelvűségükből folyó magasabb egység keresésére kell igyekezniök. Hogy ennek óhaja kezdettől fogva megvolt az egyházban, ismeretes. Már Luther és Zwingli elkezdtek az egyesítési kísérleteket, melyeknek első korszaka Calixt és Pareus szinkretizmusával zárul. Persze helytelen úton, a hitnézetek egyesítése útján igyekeztek egységre, mert még abban a fogalmazásban sem sikerülhetett az, hogy csak az első századi keresztyénség hitnézetei ismertessenek el kötelezőkül, amennyiben mindenik fél a maga konfesszióit tartotta azokkal a hitnézetekkel szemben megegyezőknak. De nem sikerülhetett az ú. n. *pietizmus* egységesítési törekvése sem. Ennek kiindulása a hitnézeti indifferentizmus és a tettekben magát megbizonyító keresztyén élet volt. Ez a kiindulás tehát bizonyos fokig ellentétes az előbbivel, ha amaz a hivatalos egyház uniálási törekvéseivel áll összefüggésben, az egyházzal való ellentéttel, az abban rejlő hibákkal indokolta emez létjogosultságát; amaz a tudás, ez az érzelem egységére törekedett. Utóbbinak bizonyos fokig folytatója gyanánt tekinthetjük a *szabadkőművességet*, egymás hitnézetei iránt teljesen közönyös emberek társaságát, kik humanitárius célokra egyesülnek. Ilyen alakban van is az egyesülésnek jogosultsága. De hogy vallási unió hitnézetek iránti indifferentizmus, közönyösség mellett nem jöhet létre, az bizonyos. Harmadik egységesítési kísérlet protestáns talajon a *felvilágosodásé* s vele egybefüggő racionalizmusé. Három dogmát állítottak fel: Isten, lélek halhatatlansága, szabadság. Mindazt, ami ezen túlmenő volt, statutumszerűnek, értéktelennek, sőt károsnak nyilvánították s az ilyen nézetek vallóit a legsértőbb gúnynevekkel illették. Ugyanazon hang hallik innen felénk, melyet ma is hallunk éppen magukat legradikálisabban gondolkozóknak tartó emberekről, amely azonban sem nem az igazi liberálizmusnak, sem nem a mások nézete iránti türelemnek a hangja. Oktroy útján vallási egyesülés nem jöhet létre. Végre még egy egyesítési törekvést említek a multból, amelyhez a *németországi unió* is tartozik, t. i. a felekezeteknek megmaradnák konfesszióik s csak isten-tiszteleti egység létesül. A mult századi *magyar unió*-törekvéseket hasonló tendenciák vezették, még politikai célok tekintetében is megvan a hasonlóság.

Bár újabban a porosz unió felbontásáról is érkeznek hírek, eddig legsikeresebb kísérletnek a felekezetek kö-

zötti egyesítésre nézve mégis az látszik, hogy a hitnézetek érintetlenül hagyása mellett a külsőségekre nézve történjék megegyezés. És ebben van nagy pszichológiai igazság is. A vallási individualizmus tulajdonképeni megnyilatkozási formája a hitnézet, ahol tehát minden embernek meglehet a maga különálló véleménye, mialatt a kultusz kollektív jelenség. Az itt mutatkozó különbségek bátran alárendelhetők az egyesülés magasabb érdekeinek.

Állítom, hogy ilyen unió a protestantizmus individualizmusát nem semmisítené meg, állítom, hogy ilyen unió létrejövetelére a mai átmeneti korszak a legalkalmasabb, amely a megváltozott időkkel szemben új fegyverek előkészítésére hivatott. Ezzel azonban a legkevésbé sem akarom azt mondani, hogy most már az unió elkerülhetetlen. Lehet, sok viszontagságos küzdelem fogja erről protestáns egyházunkat meggyőzni, ha ugyan individualitásának az országos egyházat feláldozni nem akarja. Amerikában az állam és egyház szétválasztásával ez utóbbi történt. Ki tudja hányadik száznál (háború előtt 273 volt) jár a denominációk száma. Ezért, hogy a protestáns denominációk politikai, kulturális jelentősége, mondhatni, elveszett. Ezzel szemben a másik utat követte a katolicizmus. Megbékült a szabadelvű követelményekkel s az eredetileg protestáns befolyásból származó korszellemnek oly engedményeket tett, melyek folytán az európai katolicizmustól elütő fejlődést vett. De ugyanakkor egységének megmentésével nyomós politikai jelentőségre vergődött. Ezt az egységet a katolicizmusnak egyebütt is sikerült megmenteni s ennek következménye, hogy újabban már éppen Franciaországból konkordátumról hallunk.

Persze ennek egyik oka abban a különbségben is rejlik, mely van a katolicizmus és protestantizmus felfogásában az államhoz való viszony tekintetében. Előbbinek legtúlvittebb felfogása a kurial szisztemában található meg, mely a római kuria felsősége alatt álló egyháznak rendeli alá az államot is, mint amannak isteni céljai megvalósításához eszközét; legszelídebb alakja pedig az ú. n. amerikanizmus, mely államot és egyházat egyenjogúaknak ismer el, belenyugszik a szétválasztásba, mely esetben legális engedelmesség kötelessége a hívőnek az állami rend iránt. A protestantizmus legelső küzdelme éppen a hierarchikus egyház ellen irányult. A lutheri egyház sok tekintetben egyenesen elleptétesen fejlődött

tartományi egyházzá, mint a katolikus t. i. külsőleg az államnak lett alárendelve, annyira, hogy Luther maga még az egyházi legfőbb hatalmat is a világi hatóságnak adta át. A kálvinizmus igazi álláspontja az egyházi és világi hatalom szeparációja, ahonnan folyik az egyház és állam szétválasztása is.

Kétségtelen tehát, hogy a protestáns egyház politikai hatalomra nem törekedett és nem törekedik. A győzelmet lelki fegyverekkel, az igazság győzelmébe vetett hittel akarja megvívni. Ellenséges állammal szemben azonban fel kell vennie a küzdelmet. Ilyen küzdelmek voltak protestáns részről az elmúlt századok vallásharcai Magyarországon is. Az állam megtagadta a protestáns egyházak létjogosultságát. Különösen lutheránus részről felhangzott ugyan a tartózkodás szava, mely a felsőbbség iránti engedetlenséget minden esetben lázadásnak minősítette, a többség azonban az erőszak elleni önvédelmet jogosultnak mondta ki. Ekként lett a protestantizmus a felekezetek iránti paritásos állam megteremtője.

Ebben a küzdelemben a protestáns unió tényleges volt. Legkevesebbé sem akarunk a jövő nagy feladatainak megoldása közben sem ellenséges, de barátságos érzületet sem feltenni az állam részéről. Sőt egyes, vallásellenes izgatók üzelmeitől eltekintve, kik ezen a réven igyekeznek felszínre vergődni, talán aggodalomra sincs ok. Egyre megy, mert hiszen a fő az, hogy a lelkek valami új alakulásra elő vannak készítve. Amint megragadják tehát ellenségei ezt a körülményt, hogy az egyházat szétbontsák, úgy kell neki magának a konszolidálás terére lépnie. A legközelebbi jövő fejlődése ne a denominációk képződésére, hanem, ha lehet, a protestáns unió létesítésére vezessen.

Amint az egyház és állam szétválasztásának uniós törekvéseket kell az egyházban felszínre vetnie, úgy visszahatásának kell lennie annak, hogy az *állam a tanítás terén a természettudományos világnézet álláspontjára helyezkedett*. Az állásfoglalást bizonyos fokig megindokoltnak, de magában véve még provokációnak nem tartom. Megindokoltnak a vallástanításnak az elemi iskolától elkezdődő hibái miatt, mely minden egyéb, csak nem kedély és szívnevelés. Lehetetlen kézi könyvek memorizálása, elvont abstrakciók halmaza, a lélek felemelése helyett annak gyötrése. Aki látta, hogyan bírkózik a szegény kis gyermek feladott vallásos penzumával, az iga-

zat fog nekem adni. De a természettudományos világnézet provokációnak sem mondható. A természettudományoknak határa az érzéki világ, amennyiben tehát lemond ezen nevelési irány a metafizikai konstrukciókról s a ténylegesnél állva marad, pedig ha exakt akar lenni, nem is tehet másképen, a vallásos világnézettel összeütközésbe nem jöhet. Az anyag lételéből annak örökkévalóságára, a törvényszerűségből egy azon felül létező ok felesleges voltára következtetni nem lehet. Az érzéki világ mellett egy felső világ képzete szépen elhelyezkedhetik s a róla való erkölcsi világnézet képezheti az embernek, mint vallásos erkölcsi lénynek törvényét; sőt a természeti törvény egyetemes érvénye mellett kell lenni saját magunk erkölcsi szabályozására öntörvény alkotó tehetségünknek, hacsak legmagasabb eszményeinket, melyeknek követése természeti törvény alá nem foglalható, hiú agyrémeknek nem nyilvánítjuk.

Azt a konzekvenciát, hogy a természettudományos világnézettel a valláserkölcsi nem fér össze, csak a francia állam vonta le, mely a vallásoktatást az állami iskolákból az egész vonalon kitiltotta s ekként az egyedüli vallásnélküli állam. Amerikában s az ezen minta szerint indult államokban erről nincs szó. Francia—Olaszországban, Mexikóban a szigorúság oka az ultramontanizmus-sal való harcban keresendő, mialatt a protestantizmus államhoz való viszonyról szóló békés felfogása s a szelidebb amerikanizmus ilyen radikális intézkedést nem tettek szükségessé.

Speciatim mi, magyar reformátusok az állam iránti bizalom legmesszebb menő fokáig mentünk el, mikor az egyetemi theologiai fakultásért feladtuk debreczeni főiskolánkat. Hogy egyeseknek e tekintetben milyen kínosan meglepő véleményük van, az nem határozná semmit, ha éppen ezen izgatók hatalmába nem került volna a közvélemény. Még mindig lehet, hogy éppen az állam érdekében tekintettel nem az egész vonalon következik el a vallás-tanítás kiküszöbölése. Hiszen hallunk jelszavakat, hogy az egyetemi theol. fakultáson nem vallást, hanem tudományt kell tanítani; s a theologiai fakultás kirekesztése kétségkívül tekintélyes vagyón egyházi célokra leendő lekötésével járna. De forduljon bárhová a helyzet, *az egyháznak a valláserkölcsi nevelés kultúrfeladatáról lemondani nem szabad.* Mentől kevésbé fogja az állam ezt feladatának tekinteni, annál inkább kell kötelességét ez

irányban az egyháznak éreznie s ennek folytán egyetemesszervezetét megszilárdítani.

Részemről nem ismerem el, hogy éppen a protestáns egyház kultúrjelentőségét egyéb tereken is elveszítette volna, még pedig nem is pusztán a szépművészeteket számítván ide. Kereskedelemnek, iparnak, a technika minden vívmányának nem is képzelt fellendülése protestáns államokban ellenkezőről tesz bizonyosságot. A kálvinista ideál, mely az egész életet a belső hit kifejezője gyanánt kívánta tekinteni s ekként a kálvinista jellem csodálatos összhangját teremtette meg, még nem halványult teljesen el. De különösen a nevelésre gyakorlandó befolyását az egyház soha fel nem adhatja. Protestáns talajon az egyház nem üdvosztogató, hanem üdvre nevelő intézmény. Ha a katolikus egyháznak a tömegek fékentartása a célja, viszont a protestantizmus felvilágosítás útján szabadságra nevel. A protestáns iskolák ennél fogva sohasem szolgáltak speciális egyházi célokat, hanem még a vallásos neveléssel is az állam segítői akartak lenni, nemzeti iskolák voltak azok, legmagasabb eszményük a nemzeti erkölcs volt. Hogy ez az eszmény valaha kihaljon az iskolákból, azt a protestantizmus nem engedheti meg.

Isten és haza a protestantizmusnak mindig a legszentebb ideáljai maradnak. Természetes, hogy itt nem valami államformához csatlakozásról van szó és hogy a protestantizmus a maga kötelességét minden jogállammal szemben teljesítette. Tény azonban, hogy a kálvinizmusban inkább a republikánus, a lutheranizmusban inkább a monarchikus államforma iránt volt eddig nagyobb vonzalom. Az elmúlt nagy világégés persze a lutheránus némettartományi egyházak szervezetét rendre ledöntötte s a lapok híradásai szerint a drezdai országos evangélikus konzisztórium éppen most foglalkozik vele, hogy új, a mai demokratikus átalakulásnak megfelelő szervezetet adjon a német egyházaknak.

A protestáns egyház tehát, egyébről nem szólva, a nevelésre gyakorlandó befolyásáról nem mondhat le még az állam és egyház teljes szétválasztása esetén sem, nem hatalmi célzattal, hanem államelvi nézeteinek megvalósítása szempontjából. És itt hadd említsem fel a multak egy hibáját. Bizonyos fokig egyházunkat is terheli a felelősség azért a nézetért, mely a nők műveltségi fokát alacsonyabbra akarta értékelni, mint a férfiakét; egyházunk

kötelessége tehát, hogy a *női egyenjogúsítás elvét*, melylyel a keresztyénség világba lépett, melyet csak mester-ségesen homályosítottak el, az egész vonalon érvényre juttatni segítse. Természetes, hogy a képzettség egyenjo-gúsításának maga után kell vonni a közélet minden terén való egyenjogúsítást.

Az új fordulat által előtérbe állított egy feladatá-ról hadd szóljak még az egyháznak t. i. társadalmi, kollektív tevékenységéről. Megjegyzem, hogy ez alatt nem a pusztá szeretet tevékenységet értem. Elesettekkel, segély-reszorultakkal szemben megvan keresztyéni kötelessége mindenkinek. Ennél sokkal többet, a *szereteten alapuló keresztyén közösséget* hirdettük mi kezdettől fogva. S talán éppen mivel ezt nem vették elég komolyan, jött gaz-dasági téren az individualizmus rettenetes katasztrófája. Mi tehát most már a tömegekkel szemben a feladat? Bár-mennyire küzdöttünk is a történelem folyamán a kivált-ságok mind szélesebb körben való kiterjesztésén és azután a teljes egyenlősítésen, be kell ugyanis vallanunk, hogy mint egyéb automatikus intézményünk, egyházunk is egyes társadalmi osztályok emelkedő lépcsője volt, ahol nem annyira a tehetség, mint inkább a születés határo-zott. Ezért aztán elveszítettük a tömeget. A katolikus egyházban nem egészen így van a helyzet. Ott egy kivált-ságos osztály van, a papság, ez a familiáris összekötteté-sektől meglehetősen elszakított s a tehetségeket mérle-gelő, jutalmazni tudó intéző szerv. Ezenkívül mindenki laikus, hozzáfűzve az egyházhoz nemcsak az üdveszközök egész sorával, hanem az egyházi felsőbbség parancsai iránti feltétlen engedelmesség kötelességével is. Az egy-ház maga mindenkivel szemben a legfőbb patronus sze-repét viszi. A katolikus egyház tömegekre hatásának okai így érdekközösségre vezethetők vissza. A katolikus egyház nemcsak a trón és oltár szövetkezését ismeri te-hát, hanem megvan demokratikus tevékenysége is, per-sze azért, hogy a tömegek útján uralkodjék az államban. A katolikus internacionális szociáldemokráciának egy-házi céljai vannak, egyházi szociáldemokráciának nevez-hető az.

Csak természetes tehát, hogy a szociáldemokráciával ideig-óráig haladhat együtt, mint azt most Ausztriában látjuk, végeredményileg azonban homlokegyenest ellen-tétes célokat szolgálnak. A katolikus szociáldemokrácia éppen a szociális államnak volna legerősebb riválsa.

Amennyiben most kollektív társadalmi feladatokat tűzünk fentebb a protestantizmus elé, megegyezik az a szociáldemokráciával. Azonban különös egyházi cél nem járul hozzá. *A protestantizmus a szociális állam kiépítésén közreműkölni mindenkor kész*, amint hogy a maga számára öncél soha sem akart lenni. Tehát kint az államban kész a szociáldemokráciát szolgálni, mint állami szociálistmust. Két pont az, melyen a szociáldemokráciától elvei korrektúráját várja: *a nemzetiség és a vallás kérdését*. Első pontra nézve a protestantizmus álláspontját az elmúlt évszázadok határozzák meg. A nemzeti eszme felkarolója mindenütt a protestantizmus volt ugyan, de különösen hazánkban a germanizáló törekvésekkel szemben egyenesen nemzetmentőnek nevezhető. És ha ezt a szerepet vállalta egy magasabb kultúrával szemben, sokkal inkább vállalnia kell akkor, mikor alacsonyabb kultúrájú népek jogtalan igényeinek s imperiálista törekvéseinek leszünk már-már áldozatává. Jelenleg tehát nem is pusztán nemzeti, hanem kulturális érdekek csatlakoztak magyarságunkhoz, a kultúráért pedig protestantizmus és szociálistmus együtt küzd. Belátta ezt újabban a szociáldemokrácia is éppen nálunk, hiszen elismerésre méltóan száll síkra a maga eszközeivel védelmünkre; egyébként is mentől mélyebben hatol be a nemzeti életbe, annál inkább nemzetivé kell lennie. A vallás kérdésében szintén sürgetik többen éppen radikális részről az eddigi nézet revízióját. A szociáldemokrácia álláspontja pedig egyenesen következetlen. Privát dolognak, magánügynek tartja a vallást, mégis atheista materialisztikus világnézettel küzd ellene, tehát egy új kollektivistikus vallás felállításával. De hogy a szocialista ideálok igazságról, szeretetről, közéleti tisztaságról, emberek közötti egyenlőségről, a munka egyetemesen kötelező voltáról nem ennek, hanem a keresztyén világnézetnek felelnek meg, az kétségtelen. Mert ezek az ideálok már vallásos fogalmak, mialatt a vallás nélküli kultúra, minden tisztességen áttörő önzésre, szemérmetlen élvhajhászatra, pálinka és ópium okozta züllöttségre vezet. A szociáldemokráciának tehát krisztianizálódni kell s főleg meg kell szabadulnia azok befolyása alól, kik minden áron a vallás elleni gyűlöletet igyekeznek nála magasra szítani; de ugyanakkor, mondjuk ki nyíltan, a keresztyénségnek is szükséges szocializálódni. Kiegyenlítődésnek kell történnie s a kölcsönös közeledés útján egy jobb kor alapjait kell lerakni. Nem szükséges

hegelianusnak sem lennünk, ha állítjuk, hogy ennek úgy is kell történnie. A hatás és ellenhatás szükségképen kiegyenlítődésre tör. Lehet, hogy míg ez megtörténik, nem egy küzdelmet kell még megvívni, de hogy egyszer el kell következni, ez a fejlődésnek a törvénye. Adná Isten, hogy békés úton, a kölcsönös megértés útján következnek el s ez a megértés vezetné a legközelebbi jövő fejleményeit is.

Dr. Lencz Géza.

A reformáció hatása a tudományra.¹

Mélyen tisztelt közönség! Nehéz dologra vállalkozom. Fel kell fejtenem feladatomnak, ennek a tarka szövetnek a szálait. Vagy, ami még nehezebb, rekonstruálni a szövetet kultúrtörténelmi és filozófiai alapon. A tények egymásra torlódnak ezen a színpadon. De ezek mesterségesen csoportosult tünemények, amelyek gyakran elválasztják az összetartozót és egyesítik a külön levőt. Természetes csoportokat kell létrehoznunk; a szükségest, a feltétlent, az egyetemet, az elvet, a törvényt kell keresni az egyéni mellett. Egyszóval, ha ugyan szabad ezt a szót használnom, a látszatról az *igazságra* menni át, ami a tényeket mind megmagyarázza.

Hogy a reformáció és a tudomány micsoda viszonyban van? Kölcsönösen hat-e egymásra? Vagy egymás fölé — és alárendeltségi viszonyban vannak? Vagy fensőbb vezérerő kormányzása alatt működnek? E kérdések tisztázására meg kell állapítanunk mindenekelőtt nagyjából a reformáció és a tudomány szerepét. Három dolog van a történelemben, amihez nem fogható semmi más: Krisztus szerepe, Róma szerepe a római birodalommal majd a pápasággal és a reformáció. E három között Krisztusé a vezérszerep. A római birodalom, a pápaság és a reformáció már csak ennek közelből és távolból ható előzményei és következményei. A tények és okok eme piramisának csúcsán tehát mint vezérerő áll a *vallás*, amely a többi okokat rendezi. Ennek a képviselője Krisztus. És micsoda a tudomány? Az embernek egyik fegyvere a világ feletti uralmának kivívására. Ilyen fegyvere az embernek a művészet is. „L'art est vainqueur de la nature.”² A művészet a természet legyőzője. Ez áll a tudományról is. A vallásban szintén a világ fölibe akar kerekedni az ember. Míg a tudomány az embert ismereteiben, a művészet érzelmeiben gazdagítja és teszi lépésről

¹ Tartatott a „Debreceni Prot. Irod. Kör” estélyén 1917 nov. 18.

² Michel Angelo.

lépésre a világ urává: addig a vallás az ember egész életét fölibe emeli a világnak. Mert *a hit élet: az ember fensőbb élete*. Ez élet forrása Krisztus, kiben Isten bűnbocsátó atyai szíve tárult fel és ez a boldogító bizonyosság nekem az örökkévalóságra elég arra, hogy Isten fiához méltó életet éljek. A hit tehát a legnagyobb erkölcsi erő. A hit új élet, a Krisztuséhoz hasonló, azzal egy forrásból eredő élet. A hit az ember isteni élete. *A hit az örökélet*. Ezért Krisztus az élet világossága e szörnyű pusztán, ahol mi a dolgok valóságának csak a fonákját látjuk, a fizikai erők bitorló uralmát a legitím erkölcsi erők felett. Az Ő életében pedig ama fensőbb élet van jelen, abban az erkölcsi erők fenségét látjuk a fizikai erők felett, az ember igazi diadalát a világ felett. Az erkölcsi erők uralmának ez a visszaállítása: Isten országa. Ezt az igazságot temették el a keresztyén egyház zsinatai, pápai és skolasztikája. És ezt az igazságot hozta napfényre a reformáció.

A skolasztika nyügeibe volt belebonyolodva a hittel rokon törekvésű tudomány is. A skolasztika pedig nem egyéb mint az egyházi tan és a bölcsészet egysége. Ennek az uralkodó tudománynak célja, hogy az egyház dogmarendszerét igazolja az ész előtt. Tetőpontja Aquinói Tamás a XIII. században. Klasszikus bölcsésze Aristoteles. De nem az igazi, hanem az arab hagyomány által közvetített s új platonikus elemekkel kevert korcs Aristoteles. Mert Aristoteles műveit az arab tudósok lefordították, szorgalmasan tanulmányozták és magyarázták. A keresztyén nyugot ebből a forrásból ösmerte meg Aristotelest. Eleinte bizalmatlanul fogadta az egyház, de lassanként logikai sematizmusának alárendelte magát. A bölcsész gondolkozás azonban mindinkább nyugnek érezte magán ezt a hivatalos bölcsészetet. Ez az emberi természetből következik. De volt ennek egyéb oka is.

A *keresztes hadjáratok* alkalmával a nyugoti kultúra megismerkedett a hatalmas arab kultúrával s azzal együtt nemünk legrégebbi ösmeretes kultúrájának, a szumirnak egyik-másik adatával. A XII-ik századi európai történészek még elfogultak a muzulmánok iránt, de már a XIII-ik századbeliék másképp ítélnék. Szembesítik a muzulmánokat a keresztyénekkal, mint Tacitus a germánokat a rómaiakkal.¹ A szabadabb tudományos törekvések tehát a keresztesháborúkra vezethetők vissza. Az idegen

¹ Guizot: Histoire de la civilisation en Europe. Paris. 1863. 233. kk. lap.

kultúrával megismerkedés először terjesztette ki a keresztyén Európá látkörét. Megkezdődött az érintkezés kelet népeivel a görögökkel, muzulmánokkal; ipar, kereskedelem fokozódni kezdett, a földleírás roppant lépést tett előre, a felfedezések vágya feléledt, szellemi és anyagi kincsek kicserélődtek, az emberek csiszolódtak, a haladás iránt fogékonyakká lettek, a vallás neve alatt indított háborúk kezdték a vallásos eszméktől a szabadabb eszmék felé ragadni a lelkeket, akik a vallási és világi eszméket külön kezdték választani. *A nemzeti öntudat* ébrednek. Kialakul a négy nagy kultúr-nemzet: az olasz, német, angol és francia. S a nemzeti sajtásokon belül az emelkedő *vagyonossággal* együtt az *egyéni önérték* és öntudat is emelkedik. Az emberi nem történetében ragyogó korszak köszönt be, a népek tavasza: a reneszánsz.

Itália a hivatott, hogy az új korszak melegágya legyen. Ő volt a klasszikus műveltség örököse. Nagy költői már Konstantinápoly eleste előtt megindították a művészet és a nemzeti nyelv újjászületését. Az itáliai reneszánsz főjellemvonása az *egyéniesség* duzzadó érvényesülése, *elvilágosiasodása*, aminek különösen kedvezett Itália városainak egymástól független, köztársasági élete. A politikai harcok szilaj titánokat szülnek itt. Ezek közt is kiváló példány VI-ik Sándor (1431—1503) pápa fia Borgia Cézár, a legszebb férfi „aki — mint Ranke tanár írja — bikaviadalon egy csapással levágja a bika fejét, ellenségeit orgyilokkal és méreggel teszi el láb alól, a pápának egyik kedves emberét a pápához simultában a főpapi köpeny alatt ölte meg; a pápa arcába fecesent a vér”.¹ A művészetimádó pápák magok is elvilágosiadnak. Mikor Luther Rómába érkezik, azt kell látnia, hogy ott papi körökben is a műveltség követelményeihez tartozik a keresztyén egyház hitcikkeiről, misztériumairól, sőt magáról a miseáldozatról tréfálkozva szólni. A lelkek válaszütra jutottak. Vagy azonosítják az egyházat Isten országával, a keresztyénséggel. Ez esetben az eredmény a keresztyénség visszautasítása. És ez volt Itália reneszánsza. Vagy pedig a keresztyénséget megkülönböztetik az egyháztól és az evangéliumra mennek vissza. Ez Németország reformációja.

Itáliában az antik bölcsészet felé fordulnak a lelkek. Plató befolyása emelkedik Aristotelessel szemben. Firen-

¹ Ranke: A római pápák az utolsó négy században Fordította Lehr A. I. 42.

zében a Mediciek védelme alatt a XV-ik században megalakul a plátói akadémia; fordításokat, magyarázatokat, felolvasásokat csinál. Sokat ártott az Aristoteles tekintélyének, hogy az ő nevében olyan logikát hoztak forgalomba, mely szerint logikai műveletek gépies kombinációjával mindig új ismereteket lehet termelni. Feléledtek a többi pogány bölcsészeti rendszerek is a sokoldalú humanista tanulmányok során. Mindez jelzi az elégedetlenséget a gondolkozás elcsépelet meddő módszereivel szemben. A régi tudást hiába ürgették, forgatták, hiába öltöztették művészi formába. Az emberi szellemnek új tudás kellett, a mi a maga munkájának gyümölcse. Az új formába új tartalom, a halott tudás helyett élő tudomány, analízis helyett alkotás. *A régi élet helyett új élet.* Ezt kellett elszűlnie a reneszánsz-kornak. Csak így lehetett az emberi nem újjászületése. Ezt a drámai helyzetet tárja fel a Goethe Faustjának első monológja. A modern ember megszületésében a tudomány és a vallás reneszánsza egymással kapcsolatban, noha gyakran egymással összeütközésben lép fel, de ugyanannak az emberi szellemnek szabadságra törekvése mindegyik. Az a kérdés: összhangba tudnak-e jutni? *Lehet-e az ember korának gyermeke és vallásos keresztyén?* Megtarthatja-e lényének legszentebb és legértékesebb kincsét a vallásos ismeretet? És' szerezhethet-e új ismereteket a történelemnek és a természetnek területén, amelybe szintén belétartozik. Vallása és autonómiája. Scylla és Charybdis. A reformáció megodja a feladatot. A keresztyén vallást a modern embernek ismét érthetővé és hatásossá teszi.¹ E végre az emberi szellemnek új tájékozódásra volt szüksége a természettudomány, a történelem, jog- és államtudomány, a bölcsészet és a vallás területén.

*

A természettudományban sisyphusi munkának látszott ez. Augustinustól indul ki az a gondolat, hogy az Isten állama tagadása a világnak. Amaz a jó, emez a rossz. Ezt a világtagadást az egyház gyakorlati irányban értékesítette arra, hogy az egyház világuralmát megalapítsa. VII. Gergely és III. Ince voltak ennek a mesterei. A világot, a természetet lakat alatt tartotta az egyház. Épp ezért a középkori ember előtt búbajos színben tűnt föl a természet a maga titkaival, törvényszerűségeivel, amiket az emberi szellem nem értett, de epedve vágyott

¹ Seeberg: System der Ethik 1911. 39.

érteni. Ezt is tolmácsolja a Faust-monolog. A természetben az isteni erő hullámvázát vélte felismerni. Ezt a humanista tanulmányokból eredő fantasztikus természetbölcsezetet különösen Mirandolai Picus Jánosnál látjuk, aki hatással volt Zwinglire is. A tapasztalati természetismeret még csak félénken tapogatózik arab orvosok és természetbúvárok nyomain. De tudomására jut annak, hogy a természetbúvárlat alapja a matematika. Megkezdődik a tudomány fejlődése, mely később oly magas lendületet vett és a bölcsezetben is mély nyomokat hagyott. De még ebben a korban a természet titokzatos, félelmes, démoni valami, éppúgy mint még ma is az a primitív népeknél. Mint a Samán úgy a középkori ember is hatalmába akarja keríteni e démoni hatalmakat. Van homályos sejtelme természeti törvényszerűségről, de nincs megfelelő módszere, hogy titkaiba hatoljon. Tehát zabolátlan képzeletének engedi oda magát és lesz belőle *astrologus*, aki babonás képzelődéssel meg akarja jósolni a jövőendő okozatokat. Vagy pedig a *mágia* varázsszavakkal akarja a szellemeket az azok által az elemeket szolgálatába hajtani, mint Faust. Vagy a bölcsek követésére és az *alchemiával* az aranyesinálás mesterségét keresi. De ez lesz a kezdete a mai kémiának. Az ember egyik lábával még a sötétség, a másikkal már a világosság országában van. Csak a helyes lépést kell megtennie a természetben, hogy a modern ember korunk színvonalára fejlődhessen. De mielőtt ezt megtette, közbejött a vallási reneszánsz: a reformáció.

Az egyház világhatalmi igényeivel szemben ugyanis a középkorban az egyén elenyészik. Az egyház minden, az egyén semmi. Az egyház pedig külső intézmény. A vallásos élet feltétlen meghódolás ama hittan és erkölcsi szabályok előtt, amelyeket a történelem folyamán az egyházi hagyományok alapján művészileg kiépítettek a zsinatok és pápák a skolasztikus hittudósok közreműködésével. Tehát olyan emberek, akik azt kívánják, hogy én az ő holt szemeikkel nézzek. Az egyház pedig mind hittanával, mind erkölcszavával szemben feltétlen meghódolást követelt még akkor is, mikor ennek a „tartozol“ szónak a lélekben nem felelt meg az „én akarom“ szózat. Vagyis az üdvösség nem egyéb, mint az egyházi tan igaznak tartása akkor is, ha az ember attól belsőleg idegenkedik. Feledésbe ment, hogy a keresztyénség az erkölcsi erők uralmának visszaállítása, Isten uralma, Isten országa, a lélek fensőbb élete az erkölcsi erők szuverénitása-

ban vetett hit folytán, amit Krisztusnak köszönhetünk. És az akkori egyház nem szolgált rá, hogy az erkölcsi erők uralmát szemlélje benne a magába szálló lélek. Ha már most a hit élet: akkor, aki hitemet akarja elvenni, életemet akarja elvenni. Ezért fakad a hit által üdvözülés reformátori elemeiből a hit szabadsága, vagyis az élet szabadsága. És szerintem ezért a reformáció az emberi nem szabadítója, mert az életét mentette meg. A régi megváltás új formák között. A váltság ugyanaz, a Megváltó is; csak a formák és viszonyok változnak. Macaulay angol történetíró a középkori egyházat minden hibái mellett is az özönvízen uszó bárkához hasonlítja, mely ama sötét időkben a viharok között egyedül hordozza egy dicsőbb civilizáció gyenge csiráit.¹ Igaz! De ha folytatni akarjuk a hasonlatot: a reformáció ez özönvízben a mentő Ararát. Még pedig azért, mert *a hit erkölcsi fenségének tisztázása folytán a reformáció egyesíteni tudja a szabadságot a renddel.* És a középkor népétől mind e mai napig s ifjú civilizációnkban még sokáig ez a legfőbb feladat. A hit a szabadság rúgója a tudományos meggyőződés és munka számára is. De egyúttal megőrzi a tudomány és művészet alkotásait a brutális erők megsemmisítő hatalma ellen, megvédi az emberi nemet attól, hogy a barbárságba visszacsülyedjen, midőn az erkölcsi erők fensőbb rendjére fellebbez és azt ápolja mindenütt. Ezt a szabadságot megszerezte s ezt a rendet megóvjá a katolikus tudósok számára is, nem csupán az említett módon, hanem azzal is, hogy szellemileg hat a katolikus egyházra magára is. 400 éves kultúrkiüzdelme tükrözi ama kettős alapelvet. Erkölcsi tisztaságban, nem pedig egy gyalázatos alku árán egyesül benne a liberális és konzervatív erő. Az itáliai reneszánszban csak az előbbi volt meg. De keresztyéntelen moráljából hiányzott az erkölcsi fenntartó erő. Ez az egyik oka annak, hogy Itália, a reneszánsz megindítója, a kultúrnemzetek versenyében elnémult a XVII-ik században. A másik oka ennek az, hogy ahol a katolikus restauráció a hit és tudás meggyőződései ellen a brutális fizikai erőt alkalmazta, így Itáliában és Spanyolországban: ott csakhamar kialudt a valódi hit és a tudomány. A restauráció folyamán a reformáció ellen alapított jezsuita rend megpróbálta, hogy megoldja azt a feladatot, amit a reformáció megoldott: miképen lehet a modern em-

¹ Macaulay: Anglia története. Ford. Csengery Antal I. 10.

ber keresztyén? Úgy, hogy megállapította e szerzetrend a maximumot a világ kedvelésében és a szükséges minimumot a kersztyénségben. És ez a minimum csupán az egyháziasság külső formájának megőrzése. Dícséretére legyen mondva a katolikus egyház gallikán ágának, hogy a jezsuita rend dicstelen vállalkozására *Pascal* (1623—1662) oly csapást mért, amit nem bírt kiheverni többé. A francia nemzeti eszme szembeszállt a Vatikán igényeivel és annak nem volt itt meg az az ereje, hogy az emberi szellem szabad mozgását elfojtsa, de viszont a reformációt a francia udvari politika eszközül játszotta ki s végül is, mint kifacsart citromot eldobta. A reformáció megindításának és az érette életre-halálra folytatott küzdelemnek oroszlánrésze a német nemzeté. Az őszintén és mélyen vallásos német lélek a középkori egyház sivár külsőségeiben nem találva lelki békét, befele fordult önmagába és ott kereste az Istennel a közvetlen kapcsolatot. Ez a német misztika népszerűvé lett Németországban, Svájcban, Németalföldön a XIII-ik századbeli Eckhart mestertől a XV-ik század végén élt Kempis Tamásig. Nyersen meg vannak már e mozgalomban a hit által üdvözülés gondolatai. A népöntudatnak a *Luther* (1483—1546) zseniális lényé és lángoló akarateréje adott hangot. Tehát a reformáció is sokat köszönhet a szabadság eszméjének, amely a német nép lelkében megfogant.

A német reformációt nem pusztán a Luther és társai szellemi látköre alapján kell megítélni, hanem 400 esztendő hatása szerint. Luther még több tekintetben elfogult középkori ember. Hitének benső lángolása kezdetben ellenséges szemmel nézi a tudást. „Pad alá a bestia ésszel!“ De, mint Windelband tanár megjegyzi, „ez a bestia nélkülözhetetlen háziállatnak bizonyult“.¹ A reformált vallás rendszerét fel kellett dolgozni a tudomány eszközeivel, hogy a hitvitákban, szimbolikus könyvekben, teológiai művekben megállja helyét a régen kialakult katolikus rendszerrel szemben, amelynek meg volt a maga bölcsésze. És ennek a protestáns filozófiának újnak kellett lenni. De sem Luther, sem társai nem voltak filozófiai lángelmék, nem volt még Böhme Jakabjok, nem Kantjok. Luthernek nem kellett sem a skolasztikának korcs Aristotelese, sem a reneszánsznak tisztultabb Aristotelizmusa, „a pápisták istentelen fegyvere“. De *Melancton* végre jobb hiányá-

¹ Windelband: Die Geschichte der neueren Philosophie. 1911. I. 95. k.

ban mégis a tisztultabb Aristoteles mellett döntött s e szerint rendszerezte a protestáns hittant. A középkori hagyományokhoz ragaszkodott Luther és Melancton a kopernikusi világregszernek visszautasításában, a hitet terhelő hagyományokat és a skolasztika intellektualizmusát sem irtotta ki. Különösen az úrvacsorai tanra vonatkozó spekulációjában, mint Harnack tanár írja, paradoxabb Luther, mint a katolikus egyház.¹ A szentírás ihletett voltára nézve ingadozott a szentírás betűszerinti és kvalitatív értékelése között. De ne felejtsük, hogy neki nem állottak rendelkezésére az egzegezisnek mai eszközei és vallástörténeti látköre. De Luther emelte ki a homályból a kereszténység legdrágább kincsét: az ősevangéliumot, a hitnek üdvbizonyosságát; azt, hogy „Krisztus az Isten atyai szívének tükré“, hogy Krisztusban a bűnbocsánat bizonyossá lett és „ahol a bűnök bocsánata van, ott élet és boldogság is van“, hogy e bizonyosságban önálló és szabad vagyok a világgal szemben, sem parancsoktól, sem emberektől nem függök. Luther ezt az evangéliumot a véka alól a gyertyatartóra tette. És ez hint fényt azóta az emberi tudás utaira is. Nemcsak a vallás, hanem a tudomány, a művészet és egész civilizációnk örök hálával tartozik emlékének.

Épp abban az időben volt szükség erre a szilárd alapra, mert a reneszánsz a tudományok történetében olyan forradalmat hozt magával, amilyen sem azelőtt, sem azóta nem volt. Lángelmék csoportja támad. Fölfedezik az iránytűt, amelynek segítségével *Kolumbus* († 1506) fölfedezte Amerikát. Bizonyossá vált a föld gömbalakja, tengelye körülforgása. *Kopernikus* (1473—1543) a ptolemaeusi elméletet megdöntötte, a föld helyébe a napot tette bolygórendszerünk központjává és az ember szellemi látását a világmindenség végtelenségébe emelte. A tudomány diadala volt ez, amelynek fölszabadító erejét növelte a távcső, a könyvnyomtatás és a lőpor találmánya. A nagy gondolatok közkincesé lesznek, az európai fegyverek fensőbbisége gyorsan meghódítja a kultúra számára a felfedezett új világrészeket. *Galilei* (1564—1642) felfedezte az esés törvényét, javítja a távcsőt, a holdfelület egyenetlenségeit felismeri, Jupiter holdjait s a Saturnus gyűrűit fölfedezte, a napfoltokat meghatározza. Az inkvizíció durvaságait köztudomás szerint csak úgy kerülhette ki, hogy tévelygésnek minősítette tudományos meggyőző-

¹ A. Harnack: *Dogmengeschichte* 1914. 460. lap.

dését. *Keppler* (1571—1630) német csillagász mathematikai számításokkal felfedezi a bolygók mozgásának hármastörvényét s ezzel a tudomány figyelmét a mozgás törvényeire irányozza. Viharvert nyomorúságos élet az övé is, mint rendszeren a tudomány úttörő bajnokaié ebben a korban. *Keppler* Galileivel ellenkezőleg a kivándorlást választotta protestáns hitének megtagadása helyett. A tudományos ismereteknek ez a tömege és hordereje forrongásba hozta a lelkeket. Új tájékozódásra volt szükségük, ki kellett fejteni a keresztyén hitnek igazi tartalmát, hogy az emberi szellem szabadsága a tudomány részére megőriztessék s viszont a tudomány vívmányai erkölcstelen erők játéklabdái ne legyenek. És a reformáció teljesítette ezt a feladatot, midőn a szabadság és az erkölcsi rend eszményeit belevitte az állam- és jogbölcészetbe. Csak rövid összehasonlítást kell tennünk az olasz *Machiavelli* (1469—1527) „Principe“-je és a németalföldi *Grotius Hugo* (1583—1645) „A háború és béke jogáról“ (De jure belli et pacis) című művei között. Amaz a nemzeti államért, Itália nemzeti egységéért az erkölcstelenség erkölcstanát, a Borgiák morálját hirdeti az állam alapjául. Emez szintén elutasítja a hierarchia igényeit a jogbölcészlet megalapozásánál. Az állam alapja a természetjog. Erre építi *Grotius* a történelmi jog meghatározásait. Ez az emberi jog (jus humanum) épülete szemben az isteni joggal (jus divinum), amelynek eredete az isteni kijelentés az egyházban. Egyik se avatkozzék a másik dolgába. *Grotius* őszintén vallásos ember. De azt óhajtja, hogy az államban hivatalos vallás ne legyen. A jogbölcészlet ezzel megszűnik az egyház szolgálója lenni s követheti a saját útját; kutathatja a magadolgának a lényegét. *Machiavelli* is, *Grotius* is a szabadságot képviseli, de amaz erkölcstelen, emez erkölcsi úton.

Általában a reformáció azzal, hogy a pápaság feltétlen tekintélyén rést ütött, az államok tekintélyét és a nemzeti öntudatot gyarapította. Sőt secularizálta a tudományt, midőn a nemzeti bibliafordításokkal és könyvekkel megalapítója lett a nemzeti irodalmaknak. Addig, a ki latinul nem tudott, az műveletlen volt, nem volt helyes fogalma a politikai, szépirodalmi és vallásos mozgalmakról. Az egyház nyelve, a latin, a lehető legtökéletesebb, az olasz nyelv kialakult ugyan már, de a francia, német, angol még ingatag. A reformáció kellett, hogy bírja a világ a Luther bibliafordítását, a Kálvin Institúcióit, Spenser Tündérkirálynőjét, Shakespeare színműveit és a Milton

Elveszett paradicsomát. Mily pazar gazdagság. „Azt hiszszük, hogy az azóta nyugoteurópai nyelven megjelent könyvek — odaértve természetesen a régi nyelvekből fordítottakat is — nagyobb becsűek, mint mindazok, melyek az említett időszak (a XVI-ik század) kezdetén a világon léteztek.“¹ A reformáció kellett ahhoz, hogy az egyház gyámködése alól kikerüljön az emberi ész. *A vallás reformációja a bölcsészet reformációja is.* Míg az egyházi skolasztika a maga 3—4 figurájával szánalmasan képtelen volt új igazságok nemzésére s csak a régi ismereteken kérozdött: a nagykorúvá lett filozófia gondolkodik a saját megismerő képességeiről, határaitól, lőtávoláról, felfedezi azt a két módszert, amely egymásután nyitogatja a természet és a történelem zárait. Egyelőre még a szaktudományok karjain lépdél a három kultúrországban. Sőt Németországban még meg sem indulhat. A reformációért vívott 30 éves háború súlyos szenvedései kimerítették; művésze, tudománya oda van. A szerencsésebb angol és francia nemzetnek kellett átengednie a vezérszerepet.

A protestáns germán Anglia Erzsébet korában kezdte meg világhódító szerepét, amit mindeddig megtartott. A nemzeti génusz roppant feszítő eréllyel lép fel nála, éppúgy mint később a franciánál és még később a németnél. De az angol mindig gyakorlati, a hasznot kereső. Ez utalja őt arra, hogy bölcsészetét a tapasztalatra építse. Ennek a nemzeti szellemnek kifejezője *Bacon Ferenc* (1561—1626), Anglia pecsétőre. Forradalmat talált az értelmi világban. A középkori alchemia, mágia, skolasztika hitelét veszette, a Vatikán tekintélye megingatva. De az emberi bölcsességét is gyanus szemmel kísérik. De Bacon kiadja a jelszót nemzetének: „*A tudás hatalom!*“ Tudománybefogadó tehetsége tömérdek. Mikor a tudomány történetében megjelent, „a tekintet, mellyel az értelmi egyetemen végigpillantott, hasonlított ahhoz a tekintethez, melyet (Milton költeményében) az arkangyal lövelt a menny arany küszöbéről az új teremtésre.“² De a tudás hatalmát nem azért akarja megszerezni az ember számára, hogy azt az ember ellen használja, hanem azért, hogy az emberi nem elérje nagy célját, *a természet meghódítását.* Ez protestáns vonás. Célja az ember sorsának javítása, szenvedéseinek enyhítése. És az álmodozók közepette rámutat arra a módszerre, amit mindenki gyakorol mindennap, ami ehhez a

¹ Macaulay: Lord Bacon. Ford. B. P. 22. lap.

² Macaulay: Lord Bacon 177. lap.

hódításhoz vezet. Ez a *tapasztalás*. A gyümölcsöző tapasztalást pedig csak a rendszeres *kísérletezés* adja. Csak a kísérletezéssel tudja az ember azokat a feltételeket felidézni, amelyek a természetet meghatározott munkákra kényszerítik. A kísérletekben kérdezőnk s a természet felel. Midőn ezúton az okoknak és azok eredményeinek összefüggéséből már szabályokat, természeti törvényeket állapítunk meg, a természet egy részén uralmat nyertünk. Mennyire más ez, mint a mágia. Ő az induktív logika módszerének első tisztázója. És mily zseniális pillantás! Éppen a természettudományra alkalmazta ezt a módszert épp akkor, amikor épp erre volt annak szüksége. Ha ez nem történik, a természettudomány vesztegelni fog. De ő érezte, hogy századokra kiható dolgot művel. Megjósolja pontosan az „*Új Atlantis*”-ban — egy szigetecske okos népének rajzában — mint már beteljesült dolgokat és csaknem megfelelő kifejezésekkel írja le a tudományok mai állását: az akadémiákat, gőzgépet, léghajót, mikrofont, telefont, csillagvizsgáló tornyokat, tenger alatt járó hajót, új gyógyszereket, sőt... az örök mozgót is.¹ Erkölcsi fogvatkozásai mellett is ő mondta, hogy a tudományból rövid kortyok Istentől elvezetnek, de hosszabb kortyok ismét visszavezetnek hozzá. A tudományban az észnek, a vallásban az isteni kijelentésnek a híve. Tagadta azt, hogy Istent tudományos úton meg lehetne ismerni. Hogy azt megtehesse, a tudomány csónakából az egyház hajójába kell lépni. Módszere hasznosságát azonban túlbecsülte. Azt hitte, hogy az okok és eredmények kapcsolata mindent megmagyaráz. Tanításának hiánya, hogy a természetkutatás matematikai alapjait nem ismerte el. De az angol nemzeti szellem állított elő férfiakat, akik pótolták ezt a fogvatkozást. A bölcsészet virágkora következik, amit a kultúrtörténet *felvilágosodás korának* nevez. Franciaországban fog leghevesebben föllépni, Németországban fogja diadalát ünnepelni. De eredeti forrása Anglia az angol forradalomtól a francia forradalomig. (1688—1789). Itt foglalták össze és formulázták először a modern eszméket.

Nehéz dolog volt ez. Az exakt természetbúvárlat ragyogó eredményeket mutatott már fel és ez eredményeket annak köszönte, hogy a természet folyását okok és eredmények összefüggésének vélte és visszautasította a célszerűségnek, a *teleológiának* gondolatát. A vallás pedig azt

¹ V. ö. Windelband i. m. 130. kk. Taine: Az angol irodalom története. Ford. Csiky Gergely. I. 383. kk.

állította, hogy a világmindenség egy célszerűen teremtő és fenntartó intelligens isteni erő munkája. Szembe került egymással a vallás és a tudomány, amely azt vitatta, hogy igazán tudni annyi, mint okok segítségével tudni. (*Vere scire est per causas scire.*) A teleológia kérdése lesz a felvilágosodás kérdése. Az a teremtő szellem, aki a tudás és hit ellenmondását nyugvó pontra vitte: *Newton Isák* (1642–1727), a cambridgei egyetem professzora. Ez az egyetem nevelte Anglia protestáns püspökeit és azokat az államférfiakat, akik a reformált vallást Észak-Európában megalapították.¹ A kontinens egyetemei nem mérkőzhettek azzal a szellemi fényvel, mely innen áradt és a tiszteletnek azzal a fényével, amellyel Anglia körülvette ezt és az oxfordi egyetemet. „Törvényhatósággal fegyverezte fel. Az egyetemi korlátok olyan kitüntetés volt, amelyet az ország nagyjai keresve kerestek. Az egyetem képviselése a parlamentben kedvenc tárgya volt az államférfiak díszvágyának. Nemes urak, sőt fejedelmek is büszkék voltak rá, ha valamelyik egyetemtől kiváltságot nyertek viselni a doktori bíbort.”² Newton „A természetbölcészlet matematikai alapelvei” című művével nemcsak a természettudomány alapját vetette meg, hanem a modern tudomány két módszerének, az indukciónak és dedukciónak alkalmazását is megmutatta, kimondván, hogy az emberi bizonyosság végső foka az, midőn a tapasztalás a dedukcióval vagyis a tapasztalásnak valamely tudományos tételből levezetésével összhangzik, midőn a tapasztalást ama tudományos tétel alapján minden részében sikerül összerakni és igazolni. A két módszer kifejtése tökéletlenül sikerült neki, de a matematikai dedukciót az ő kedvenc tudományában, a matematikában roppant sikerrel alkalmazta; a deduktív hipotézisekkel elkövetett visszaéléseknek véget akarván vetni, egyetlen nagy hipotézissel és dedukcióval meglegelte a világmindenség életének nyitját, a nehézkes törvényét. „Ha ugyanaz az erő és ugyanaz a törvény kormányozza az alma leesését és a bolygóknak a nap körül futását: akkor ezzel a törvénnyel megnyertük a bepillantást a természet oksági összefüggésébe.”³

A világegyetem élete tehát a mozgás. Csak a mozgás kezdetét nem szülhette magától az anyag. Ezt a lökést a Teremtő végezte. A mozgás törvényeit megérteni a fizika

¹ Macaulay: Lord Bacon 12. lap.

² Macaulay: Anglia története. II. 263.

³ Windelband i. m. I. 304.

dolga, amelynek, nem szabad a fizikán túl eső területre, a metafizikába kalandozni, mert akkor a dolgok megismerésének többet árt, mint használ. Ezzel az intéssel elválasztja Newton a természetbúvárlatot az általános bölcészettől, amelynek méhében Aristoteles óta pihent. Így lép szövetségre a természettudomány a matematikával. Így lesz a Newton matematikai dedukciója a kultúrtörténetben a természetbúvárlat alapja. Newton a protestáns vallás erős híve, aki a westminsteri apátságban levő sírkövének találó felirata szerint: „a természetet, a történetet, valamint a szentírást szorgalmasan, éles elmével és megbízhatóan magyarázta, az Isten felségét bölcészetével előadta és az erkölcs evangéliumi egyszerűségében végezte életét.“¹ Dániel könyvéről és a Jelenések könyvéről tanulmányokat írt, amelyek méltók hozzá. Vallásának mély nyomait mutatja a világmindenségről alkotott felfogása, amit a keresztyén hittan nem késett azzal tisztelni meg, hogy új bizonyítékkul sorozza be az Isten létele mellett felhozott érvei közé. Ez a *fiziko-theológiai* bizonyosság. Kedvenc tudománya és vallása együtt szülték azt a gondolatot, hogy a világmindenség egy gép. „És ha elgondoljuk, hogy e minden gépek legnagyobbikának működései mily tökéletesek és célszerűek, mily jók és szépek, mily bölcsek és nagyszerűek: akkor örültség volna, ha valaki félreismerné vagy megtagadná, hogy e világ, egy legfőbb intelligenciától származott.“² Ez lett a felvilágosodás korának felfogása Istenről és a természetről. Ez a kor ez alapon jutott arra a meggyőződésre, hogy a természet tökéletes. Ez lesz az alapja a Rousseau optimizmusának, ami megint egyik oka lesz a francia forradalomnak. Még a felvilágosodás csúcsán álló Kant is elismeri, hogy a fiziko-theológiai bizonyosság ellenállhatatlan erővel ragadja meg az érzelmeket.

A másik angol protestáns, akinek eszméire a reformáció mély hatással volt s akinek eszméi döntő hatással voltak a kontinens gondolkodóira, az oxfordi egyetem növendéke és örök büszkesége *Locke* János (1632—1704). Midőn II. Jakab király az utolsó kísérletet tette a protestáns Anglia katholizálására, Lockenak hithűsége miatt Hollandiába kellett menekülni *Orániai* Vilmos védelme alá. Itt végzi be főművét, az „Emberi értelemről szóló értekezését“. Innen írja első levelét a vallási türelemről, amit több levél

¹ Schiele—Zscharnack: Die Religion in Geschichte und Gegenwart 1913. IV. Bd. 766.

² Windelband-i. m. I. 307.

is követ, melyekben a lelkiismereti szabadság mellett szó-
lal fel. Az állam magának árt, ha vallási pártállást foglal
el. A többségnek nincs hatalma a lélek felett. Egyenlő
és pártatlan szabadságra van szükségünk. A vallás nem
örökölhető, mint a vagyon. A türelem kiterjed a zsidókra,
mohamedánokra, sőt a pogányokra is. Az igaz vallásnak
semmi szüksége kényszerítésre, állami és rendőri támoga-
tásra, gyámkodásra.¹ Mindezek protestáns elvek.

Locke csak akkor tért vissza hazájába, midőn a hol-
landi *Orániai* Vilmos (1650—1702) a szabadság és protestán-
tizmus megmentésére Angliában partra szállt. Hódító
Vilmos óta ő a második Vilmos, akinek inváziója fordula-
tot csinált Anglia történetében. Sőt többet, a protestantiz-
mus és a szabadság ügyét mentette meg a kontinens szá-
mára is. Midőn Vilmos átkél a csatornán, vezérlobogó-
jára van hímezve a reformációban rejlő két erő: a sza-
badság és a rend, a liberális és konzervatív elv egyesülése,
amit most 600 hajó követ. Ez az *Orániai ház* jelige: „*Je
maintiendrai.*“ „*Fenntartom!*“ amit most ezzel egészítettek
ki: „Anglia és a protestáns vallás szabadságát!“ Anglia
történetírója, Macaulay, érdeme szerint méltatja kedvenc
hősét, Anglia legnagyobb királyát, a Kálvin hitvallásá-
hoz mély ragaszkodását, nagy emberi és államférfíúi ma-
gaviseletét az angol trónon. Trónraléptével véget ér az
angol forradalom, amit Macaulay így hasonlít össze a
francia forradalommal: „Szigetünkben ezalatt a kormány
rendes folyama egy napig sem szakadt meg. Mivel sza-
badságunk volt a szolgaság közepett, rend volt köztünk a
féktelenség közepett. A törvény tekintélyéért, a tulajdon
biztonságáért, utcáink békéjéért, házi boldogságunkért Is-
ten után, a hosszú parlamentnek, a konventnek és *Orániai
Vilmosnak* tartozunk hálával.“²

Az *Orániai Vilmos* alatt megszilárdult angol alkot-
mány megokolására írta Locke két értekezését az állam-
kormányról. A modern állam feltételéül a politikai és egy-
házi hatalom teljes szétválasztását, a többség akaratán
nyugvó képviseleti alkotmányt és az államhatalom meg-
osztását hirdeti.

Neveléstani eszméi szintén protestáns gondolatok s
a természeti egyéniség szabad fejlődésére irányulnak. Az
európai neveléstan ezeken a nyomokon halad.

¹ Eluntschli: Az általános államjog és politika törté-
nete. Ford. Acsádi I. 194, 195.

² Macaulay: Anglia története II. 639.

Említett legfontosabb ismeretelméleti műve szerint az emberi lélek üres lap, amelyre a tapasztalás írja a vonásokat. Szerinte az isteni kijelentés olyan ismereteket közöl, amiket az érzéki tapasztalásra korlátolt emberi ész nem tudott volna feltalálni. De azért megengedi a pusztá ésszel feltalálható theológiát is. Ezzel szemben lép fel egy irány, mely szerint a lélek eszmékkal telve jön a világra és minden embernél egyforma és egyformán elismerendő igazságokat tartalmaz. Ilyen az Isten ismerete is, ami az észvallást alkotja. Ez az irány, az angol deizmus, bölcsészvallást akart az egyházi vallás helyébe tenni. Locke is, a deizmus is nagy hatással volt a francia felvilágosodásra. A francia tudományra a reformáció már csak ilyen kerülő úton, feloldott, idegen elemekkel kevert állapotban hatott.

Pedig *Kálvin* (1509—1564) maga francia és emellett Luther és reformátor-társai közül tudomány és bölcsészet tekintetében kimagaslik. Az emberi lét nagy kérdéseivel: a bűnnel, váltsággal, kegyelemmel a legkövetkezetesebben foglalkozott. A nemzeti környezet hatása látszik rajta. A francia bölcsészeket Augustinus befolyásolja. *Des Cartes* (1596—1650) dedukciója az öntudatról, istentudatról innen ered. A *jansenisták* Augustinus tanát akarják helyreállítani. Kálvin augustinizmusa puritán aszkézissel egyesül. Hányatott üldözött élete, hazájából kibujdosása visszatükröződik a predestinációról szóló tanának megfogalmazásán, amely emberi nemünk tragédiájával megdöbbsent és részvétet ébreszt bennünk nemünk sorsa iránt.

A francia nemzet nem vesz tudomást nagy fia eszméiről. Az üldözés elnyomja azokat. A tudományos élet a királyi udvarban folyik, hol a politikai érdek uralkodik és a csiszolt költészet fejlődésére alkalmas. Pedig a francia szellem fényes, átható, következetes, tiszta. Mutatja Kálvin. De a tudomány műveléséhez szellemileg is józan élet kell, amiben Kálvint és az angol felvilágosodás többségét vallásuk támogatta. A franciákat mindinkább a vad indulat ragadja el a romlott politikai és társadalmi viszonyok közt. Pedig *Montesquieu* (1689—1755), aki két évet töltött Angliában, „A törvények szelleméről“ írt főművében felmutatja előttük az angol alkotmányt, mint a történelmi feltételek tiszteletben tartását is. A nép nyomorának sötét felhői között úgy hatott műve, mint a villám. Megvilágosította a pusztulásra megérett állapotokat.

Montesquieu növényt akart átplántálni, a neki való talaj és éghajlat nélkül. A francia lelkeket azonban *Voltaire* (1694—1778) képviseli, aki ragyogó tulajdonai mellett sem tud tisztába jönni a fejével. Támadja a vallásokat, védi az istenhitet és halhatatlanságot. Észvallást hozott haza Angliából. A deizmus nyomán hirdeti, hogy a jog és igazság eszméi az emberrel születtek s azokat a közéletben meg kell valósítani. Kímélet nélkül írt az emberi méltóság érdekében. Az angol alkotmány alapelvét a törvényelőtti egyenlőségben látta s a személyi önkény helyett hazájában is a törvény uralmát akarta megvalósulva látni vagyis a szabadságot a törvény iránt való engedelmesség formájában. Ez már a Locke szelleme, a reformáció gondolata. Csakhogy a szabadságnak ára van: az önmegtartás az erkölcsi végcélért, amit Goethe így fejez majd ki: „Von der Gewalt, die alle Wesen bindet, Befreit der Mensch sich, der sich überwindet.“¹ A hatalomtól, mely mindent leköt, szabad csak az, ki úr maga fölött. Ezt a protestáns elvet nem tudta a genieschwunggal szerkesztett, sokoldalú, de ellenmondásokban szenvedő nagy tudománytárház az Enciklopédia, mely óvatosan, lassan, de biztosan rágja el Franciaországban az egyetlen konzervatív erőnek a katolikus egyháznak s azzal a keresztyénségnek gyökereit. Sajnos, az egyházban hiányzott a másik erő: a szabadság.

Végre *Rousseau* (1712—1778) felveti a kérdést, hogyha minden tudomány és művészet mellett sem lett jobb a világ, érdemes-e a műveltséget terjeszteni az emberek között? A kérdést úgy próbálja megoldani, hogy nem annyira a kultúrát ítéli el, hanem azt az utat, melyen a kultúrtörténet a mai napig haladt. Tehát a történelmet. És ahelyett ő maga indítványoz egy érzelmi vallást, nevelést és államtant. Az érzelmi vallás, az elnyomott nép iránt résztvevő érzelmet hirdeti. Az evangéliumot azonban nem ő fedezte fel, hanem a Krisztus. De Rousseau ostromozza a hittudományt is, amely meghamisítja amaz evangéliumot. Felejtí, hogyha tudományosan nem művelik a keresztyénséget, nem is lehet azt megvédeni, midőn a tudomány fegyvereivel támadják. Fegyverletételt követel az ellenségtől az ütközet előtt. Államtana a szabadság és jogegyenlőség érzésére alapított republikánizmus. De olyan szerkezetű, amelynek okvetlenül tömegdespotizmusra kell vezetni. Ez meg is történt. Robespierre és tár-

¹ Goethe: Die Geheimnisse.

sai zsebökben hordozták a Rousseau-féle megváltó evangéliumot. A természetre fellebbezés, a történelemmel szakítás megtermette gyümölcsét. Mint Windelband mondja: „A természeti állapot itt volt. De az nem a Rousseau idillje volt, hanem a terrorizmus tragédiája, a mindenki háborúja mindenki ellen“.¹

Az értelmi és vallási reneszánszot Németország hozta egyensúlyba. Olyan férfúnak köszönjük ezt, aki fölvette magába a modern gondolkodás anyagát, de azt meg is tudta emészteni, roppant látkörét át tudta tekinteni, uralkodott azon és abból újat alkotott egy nagy elv megtermékenyítő hatalmával. Ez az elv: *a hit az erkölcsi erő fenéségében*. — Kant a reneszánsztól kiindult mozgalom sarkcsillaga ettől fogva. Nagy német gondolkodók csillagtbora következik utána.

Kant (1724—1804) szintén angol nyomokon indult. Szerinte nem olyan egyszerű és naiv a megismerés kérdése, mint a közvélemény gondolja. A világmindenség titok. A körülünk szemlélhető tünemények s azoknak kapcsolatai, oksági összefüggései, törvényei csak a mi elménk alkotásai. A képzetek és fogalmak bennük nem maga a felfogott titok, hanem csak azok a formák, amelyekben szellemünk mindent felfog, ami hat reá. Ezek a formák tehát minden tapasztalás előtt vagyis a priori meg voltak bennünk. Ilyen *a tér és idő formája*. A víz annak az edénynek a formáját veszi fel, amelyikbe folyik. Így alakul az emberi szellemben térbelileg mindaz, ami a külső érzékre hat. Az emberi öntudat pedig nemcsak benyomásoknak időbeli folyása és térbeli bírása, hanem egyúttal tudatos *egybekapcsolás*. Ezt is a szellem hozza létre az értelem által, amelyben határozott szabályok vannak, melyek szerint mindent egybekapcsol. Ezek a *kategóriák*. Ezek is a priori-formák. Hogy ezek nélkül milyen lehet a külvilág, nem tudjuk.

De mit szól Kant az *Isten, lélek, halhatatlanság, szabadság* gondolataihoz? Hogy jut az ember ezekhez, ha még az őt körülvevő világ valódi mivoltáról sincs sejtelme sem? Azok szintén az emberi ész szervezetéből folynak, az ész munkájának a céljai, az ész teljességre törekvésének a feladatai, „*eszmék*“, amelyeknek azonban tárgy nem felel meg. Tehát bizony csak üres eszmék. Ezzel a régi istenbizonyítékok elvesznek.

A régi világnézetet Kant összezúzza. De ez eszmék-

¹ i. m. 446. l.

nek mégis megvan az értéke. Megtanítanak arra, amire Pál apostol, hogy csak rész szerint van bennünk az ismeret s csak tükör által látunk. Tehát sehogy sem hatolhatunk egy érzékfeletti világba, a tünemények, a phaenomenonok fátyola mögé sehogy sem pillanthatunk, nem ismerhetjük meg a dolgokat úgy, amint valósággal vannak. Csak a *phaenomenont* szemléljük, de a gondolati vagy szellemi létet a *noumenont* nem. Csak akkor ismerhetnők, ha mi alkottuk volna. A világnak a maga valóságában megismerése a priori csak Teremtőjének lehetséges.

Kant mély csodálattal és alázatosan állott meg a világ törvényszerűsége és rendje előtt, ami feltárul előtte természettudományi kutatásaiban, noha az megfoghatatlan előtte. De legszentebb vágya megérteni az erkölcsi értékeket és az értékek értékét: az ember erkölcsi mivoltát, mint elenyészhetetlent. Kant az *erkölcsiségen* építi fel, amit a tiszta ész területén lerontott. Az erkölcsiség alapelve pedig ez: „Sehol a világon, sőt általában azonkívül sem gondolható semmi, ami korlátozás nélkül jónak tartható, csak egyedül a jóakarát“. Mert minden más célozhat a rosszra, csak ez nem, csak ez feltétlenül jó, minden más feltételelesen jó; csak ez nem tartozik a természethez, a jelenségek világához, ez mindenre érvényes. Minden akarat praktikus észt jelent, a praktikus ész pedig törvények ismerete szerint cselekvést jelent.¹ A tökéletes jóakaratra nézve nem létezik kényszerítés, rá nézve imperativusok nem érvényesek. Azok csak az akarat objektív törvényeit fejezik ki valamely tökéletlen akarathoz. Ilyenek: „Csak azon maxima szerint cselekedjél, amely egyszersmind egyetemes törvénye lehessen“ egy intelligens világnak. Azt a méltóságunkat, hogy mi intelligens lények vagyunk, sohse feledjük. Az ember mindig cél, sohasem pusztá eszköz. Személy és nem dolog. Azért a másik imperatívus ez: „Cselekedjél úgy, hogy az emberi nemet mind a magad személyében, mind a máséban egyszersmind mint célt, sohasem mint pusztán eszközt kezeled.“ Az emberek tehát a „célok országába“ tartoznak. Az emberben e célok országának egyetemes törvényhozó akarata működik, de mindig úgy, hogy annak egyetemes törvénynek kell lennie emellett úgy, hogy az ember a törvényt maga rója magára, ha senki rá nem róná is. Ez az ő *autonómiája*, vagyis szabadsága. Az erkölcsi élet csak úgy lehet őszinte. Tehát

¹ Buchenau: Kants Lehre vom Kategorischen Imperativ. III. fejezet 4.

együtt van a törvény a szabadsággal, a szabadság a renddel. A reformációnak, több! az evangéliumnak kivirágzása ez egy rendkívüli ember tudományának központi gondolatában. Lehet-é a reformációnak ennél szebb diadala!

És ez a *szabadság* a jelenségek oksági láncolatán belül nem lehetséges, mert ott szükségképiség uralkodik, hanem éppen a szabadság maga tud oksági sorozatot kezdeni. Az erkölcsi élet elemzése tehát utolsó alapelvül a szabadságra bukkan, az egyetemes és szükséges erkölcsi-ség tehát csak a szabadság feltétele alatt létezhetik. Enélkül az életnek nincs értéke. Mintha csak Petőfit hallanók: „Szabadságért föláldozom az életet“. A szabadság tehát az érzékfeletti világhoz tartozik. Kant a metafizikai spekulációkkal és a tapasztalati ismeretekkel szemben az erkölcsi törvényhozás korlátlanul kötelező méltóságát állítja. Ezt elméletileg sem bizonyítani, sem támadni nem lehet. Ezt hinni kell és lehet. Senki sem lehet erkölcsi ember, aki az erkölcsi kötelezettség korlátlanul egyetemes érvényességéről és szükségességéről meg nincs győződve. Aki ebben hisz, annak hinni kell annak feltételeiben is: a szabadságnak és az érzékfeletti világnak realitásában. Mert ha a szabadság az érzéki világ oksági és szükségességi láncolatába be nem illeszthető, akkor egyedül az érzékfeletti intelligibilis világba tartozunk. Mint érzéki lények a tér, idő és a kategóriák törvénye alatt állunk; mint észlények szabadok vagyunk és magunk adjuk magunknak a kötelesség világtörvényét. Az intelligibilis világ hangja bennünk a lelkiismeret. Így oldja meg Kant a szabadság és szükségesség ellenmondását (antinomiáját) a phaenomenalizmussal. És így egyesíti tanát az erkölcsi felelősség tudatával.

Miután az elméleti metafizikát „kopernikuszi tettel“ lerontotta, az új ismeretelmélet kiegészítéseül *praktikus metafizikát* épít az erkölcsi törvényben való hit által. Mint érzéki lények, boldogságra törekszünk, mint intelligens lények pedig az erkölcsi törvény teljesítésére. És ez az erény. Mivel az erkölcsi törvény fensőbbisége kétségtelen az érzéki világ felett, kétségtelen az is, hogy a boldogságra csak az erény méltó. Az erény ugyan csak akkor erény, ha a boldogságra tekintet nélkül veti magát alá a kötelesség törvényének. De viszont az a tény, hogy az erény nem találja fel a boldogságot a földön, ismét az érzékfeletti világra utal s követeli a *lélek halhatatlanságát*, hol a *legfőbb jó*: az erény és boldogság találkozása bekövetke-

zik. De erről csak erkölcsi világrend alapján vagyunk biztosak. Az érzéki és érzékfeletti világ ilyen berendezése csak egy szuverén és abszolút lénytől, Istentől, eredhet. Így az Isten léte, a lélek és a szabadság halhatatlansága erkölcsi alapon áll.

Ebben is a reformáció hatását érezzük, amely az Isten országában az erkölcsi erők uralmának visszaállítását hirdeti. És ha a reformáció az ebben vetett hitet emelte ki a századok homályából, Kant pedig azt tanította: „A morál az egyetlen út, melyen a dolgok érzékfeletti mivoltáról meggyőződést szerezhethetünk: ez pedig sosem bizonyítható, mindig csak hihető“.¹

Amit a „radikális gonoszról“, a bűnesetről, az erkölcsi harcról, az erkölcsi újjászületésről és annak elengedhetetlen feltételéről: az erkölcsi ideálembernek, a megváltó hatalomnak megjelenéséről mond: az mind az evangélium és a reformáció hatalmának nagy megértésére vall. Főnséges fejtegetés! Hogy az újjászületést, az intelligibilis világban történt változást nem lehet észrevenni, mivel e fogalom az időt fölteszi s az idő és változás fogalma az intelligibilis világra nézve tartalom nélküli: mindez emlékeztet arra a mondásra: „A szél fú, ahová akar és annak zúgását hallod, de nem tudod, honnan jő és hová megy; így van mindenki, aki Lélektől született.“ (In. 3, 8.) És ha Kant szerint a gonosz elleni harc hatástalan volna, ha nem volnánk annak realizálhatóságáról meggyőződve: bátran visszavihetjük az eszmét arra a par excellence Homo noumenonra,¹ az evangélium szentjére: aki így szólott ama fensőbb életről: „Én vagyok a feltámadás és az élet!“ Kant az eddig elért legfensőbb értelemben megoldotta a reformáció problémáját: *hogyan lehet valaki őszintén vallásos keresztyén és korának gyermeke?* Ezt még többízben is meg kell oldanunk, mert a történelemben egyik perc sem hasonlít a másikhoz. Ez kötelességünk. És ennek az ideje most jött el, vérében vergődő korunkban. „Eljő az óra és az most vagyon, mikor az igazi imádók lélekben és igazságban imádják az Atyát: mert az Atya is ilyeneket keres az ő imádóiuul.“ (In. 4, 23.) Hogy hatalmas tudományt egyéb alapon is lehet fölemelni, mutatja az Alkoránon felemelt arab kultúra és korunk. De tartós jövő épületét csak ama fensőbb élet alapján lehet fölépíteni, amelyről Kant, a reformáció és Krisztus szólott.

Csánki Benjámin

¹ Windelband i. m. II. 133.

² V. ö. H. Cohen: Kants Begründung der Ethik 1910. 471. kk.

SZEMLE.

A németalföldi református egyház alkotmánya.

(Első közlemény.)

Most, amikor annyi szó esik magyar református egyházunk újjászervezéséről, nagyon is idején valónak tartom, hogy egyházi közvéleményünk minél szélesebb rétegei tisztába jöjjenek azzal, hogy milyen is az alkotmánya azoknak az igazán református és kálvinista történelmi egyházaknak, amelyeket nekünk nem szolgálilag követnünk ugyan, de világító például tekinteni nagyon is célszerű lesz. Anélkül, hogy ebben az *irodalmi* szemlében polémikus irányú kijelentéseket akarnék tenni, röviden és határozottan megállapítom azt a sajnálatos tényt, hogy a magyarországi református egyház szervezete nem református, még kevésbé kálvinista. Két eredendő bűnben is leledzik a mi egyházi alkotmányunk, t. i. a *hierarchia* és a *kyriarchia* bűnében. De ezt itt most nem feszegetem. Gondolkozzanak rajta a javítani törekvők.

Szükségesnek tartanám, hogy az összes kálvinista nagy egyházak alkotmányát tüzetesen ismerjük, azért mindenkinek, aki valamelyik (a skót, a francia, a svájci, az amerikai) református egyháznak a tervezetét tüzetesen ismeri, elodázhatatlan kötelessége most, hogy velünk azokat világos képből megismertesse.

Én feljogosítotttnak érzem magamat arra, hogy a hollandus történelmi református egyház mai alkotmányát, amelyet jól ismerek, — előttem a hollandus református egyházi törvények hiteles szövegével¹ — a mai papírságra való tekintettel röviden, de mégis áttekinthetően megismertessem. Vajha ebbeli törekvésem — Isten segítségével — sikerrel járhatna.

¹ Reglementen voor de Nederlandsche Hervormde kerk. Door L. Overman, Secretaris van de Algemeene Synode der Nederl. Herv. kerk. — Schiedam. 1895.

I.

Általános tudnivalók.

A Németalföldi Református Egyház magában foglalja a németalföldi királyság területén levő összes református gyülekezeteket, tehát nem csak a hollandus nyelvűeket, hanem a *wallon* (francia), az *angol*, a *skót*-presbiteri egyházakat is.

Minden egyes egyházközségnek tagjai azok: 1. akiket vallástételük alapján egyházi tagokul felvettek, 2. akik egyelőre még csak a keresztség által vannak az egyházba bekebelezve, 3. akik református szülőktől születvén, vagy szüleik a református egyházba áttérvén, úgy tekintendők, mint valamely egyházközséghez tartozók, 4. akiket valamely másik, akár hazai, akár külföldi evangéliumi egyház úgy ismert el, mint a református egyházhoz tartozókat, ha megkereszteltetésüket, vagy vallástételüket (konfirmáció) hitelesen tudják igazolni.

Szavazatra jogosult tagjai az egyes egyházközségeknek az összes férfiak,¹ akik ott laknak, 23-ik életévüket betöltötték és legalább egy évvel előbb vagy személyes vallástételük, vagy benyújtott okmányaik alapján a gyülekezet tagjaiul elismertettek.

Szavazati joguk nincs azoknak, akik egyházi fegyelmi eljárás, vagy gondnokság alatt állanak.

A Németalföldi Református Egyházban a kormányzást gyakorolják:

1. az egyes gyülekezetek fölött az egyháztanács,
2. több gyülekezet fölött együttevén az egyházmegyei (klasszikális) és tartományi (provinciális) egyházi tanácsok,
3. az egyház egyeteme fölött az egyetemes zsinat.

Ezeknek a kormányzótestületeknek a tagjait — mint látni fogjuk — különböző módokon választja az Egyház és pedig az Egyháztanács (Presbiterium) tagjainak kivételével, mindet *három évre*. Évenként kilép egyharmad részük és pedig *az egyetemes zsinat tagjai július havának harmadik szerdáján, egyházmegyei és a tartományi Tanács tagjai pedig január 1-én.*

¹ A nők választói joga az 1918. évben újra szavazás alá bocsáttatott, nem nyerte meg a szavazatok többségét. N. Zs.

Az *Egyházmegyei Tanács* tagjai az egyházmegye területén lakó lelkészek és presbiterek, vagy volt presbiterek közül választatnak.

A *Tartományi Tanács* tagjaivá csak azok választhatók, akik az *Egyházmegyei Tanács* tagjai, vagy tagjai voltak.

A *Zsinat* tagjai, amennyiben lelkészek, a *Tartományi Tanács* tagjai közül, amennyiben pedig világiak, azok közül a *presbiterek* közül, akik az *Egyházmegyei*, vagy a *Tartományi Tanácsban* ülés-joggal bírnak vagy bírtak, vagy ezeknek a „*secundus*ai“ (helyettesei) közül.

Senki sem lehet egyidejűleg tagja az Egyházmegyei Tanácsnak is, meg a Tartományi Tanácsnak is. Ha valakit, aki az Egyházmegyei Tanácsnak tagja, megválasztanak a Tartományi Tanács tagjává, előbbi minősége megszűnik és helyét a „*secundus*“-sza foglalja el.

A Presbiteriumnál magasabb fokú Egyházi Tanácsok minden egyes rendes tagjával egyidejűleg megválasztják az ő *saját secundusát* (nem úgy mint minálunk, ahol a „póttagokat“ sorrend szerint hívják be). A rendes tag időleges akadályoztatása esetén helyébe az ő saját *secundusa* hivatik be. Ha a rendes tag időközben belép, a *secundusa* válik rendes taggá annak a még hátralevő idejére. Ha valamelyik *secundus* rendes taggá lett, helyette a legközelebbi gyűlés új *secundus*t választ.

Egyházi gyűléseken mindenféle választásnál a szavazás minden körülmények között írásbelileg és zárt borítékban történik.

Érvényes választáshoz a törvényesen leadott szavazatok abszolút többsége kívántatik meg. Szavazategyenlőség esetén sorshúzás dönt. *Minden egyes rendes tagra és mindegyiknek secundusára külön-külön kell szavazni.*

Érvényes határozat hozatalára *valamennyi* egyházi kormányzótestületben a rendes tagok *kétharmad részének* a jelenléte kívántatik meg, kivéven, ha a gyűlés már egyszer össze volt híva, de a tagok elégtelen száma miatt nem volt határozatképes. A másodszor egybehívott gyűlésen a jelenlevő tagok abszolút többsége dönt.

Az egyházi kormányzótestületek tagjai azokon a gyűléseken, melyekre meghívtak, mindig *nérszerint* szavaznak és *nincsenek megbízóik utasításaihoz kötve*. Mindenik tag *köteles* határozottan igennel vagy nemmel szavazni, ha csak a gyűlés ez alól a kötelezettsége alól határozatilag fel nem menti.

Azoknak, akik az egyházkormányzattal bármely fokon meg vannak bízva, főcéljuk kell, hogy legyen: úgy az egyetemes keresztyénség, mint közelebbről a református Egyház érdekeinek a gondozása; tanainak védelmezése, a vallásos ismeretek gyarapítása; a keresztyén erkölcsiség előmozdítása; a rend és az egyetértés megőrzése, a király és a haza iránt való szeretet ápolása.

Általános kötelező egyházi törvényt vagy szabályzatot csak az Egyetemes Zsinat állapíthat meg;

Tartományi szabályzatokat csak a Tartományi Tanács a Zsinat jóváhagyásával;

Egyházmegyei szabályzatokat, vagy azokon bármilyen mű változtatást csak az Egyházmegyei Tanács, a Tartományi Tanács jóváhagyásával;

Köri szabályzatokat csak a közgyűlés az Egyházmegyei Tanács jóváhagyása után.

A magasabb egyházi hatóság azt a jóváhagyást csak abban az esetben tagadhatja meg, ha az tűnnék ki, hogy a részleges szabályzat az egyetemessel összeütközik.

Az egyházi kormányzótestületek szorosán illetékességi körükön belől mozognak és semmi olyast nem tárgyalnak, ami megnevezetten valamely más testület munkaköréhez tartozik.

A kormányzótestületeknek joguk van az illetékességük alá tartozó ügyekben a rangban közvetlenül fölöttük álló testülethez előterjesztéssel élni, vagy attól felvilágosítást kérni, amely a kért felvilágosítást köteles a lehető leggyorsabban megadni, de viszont az alsóbbfokú testület köteles minden tőle kért értesítést, okmányt vagy véleményes javaslatot haladéktalanul felküldeni.

A közigazgatási ügyekben hozott határozatokat, ha az ügy természete úgy kívánja, közölni kell az érdekeltekkel, még pedig, ha azok természetes személyek, hitelesített másolatban.

Egyházi testületeknek, köröknek, az egyházközségi tagoknak, ha az ügyükben döntő testület döntését magukra nézve sérelmesnek vélik, joguk van a rangban közvetlenül következő magasabb kormányzótestület elé *panaszszal* járulni, amely aztán ügyükben végérvényesen dönt.

Az egyházi testületek által hozott *fegyelmi ítéletek* ellen a terhelt fellebbezhet a közvetlenül következő felsőbb egyházi hatósághoz, amely végérvényesen ítél.

A magasabb fokon hozott döntés vagy ítélet ellen *további* fellebbezésnek nincs helye, csak *megsemmisítést*

lehet kérni a törvény vagy törvényes szabályzatok megsértése vagy helytelen alkalmazása miatt.

A megsemmisítést *bármely* alsóbb fórum döntésére vagy ítéletére csak az Egyetemes Zsinati Bizottság mondhatja ki s kimondás esetén az ügyet másik, ugyanolyan rangú egyházi hatóság elé utasítja, mint amely a sérelmes határozatot hozta. Ez a kirendelt hatóság aztán az ügyben *végérvényesen dönt*.

Ha a *zsinat* van hivatva akár alsófokú ítélet, akár felebbezés folytán dönteni, akkor sorshúzás útján tagjainak felére kevesbíti önmagát és ez a megkisebbitett zsinat határoz. Ha ennek a határozatnak revíziója válnék szükségessé, akkor végérvényesen a zsinat teljes ülése dönt.

Ugyanaz az eljárás az egyházi viszályok eldöntése alkalmával is.

II.

Részletes ismertetés.

Az egyes gyülekezetek és a körök egyházi kormányzása.

A helyi gyülekezetek határait csak felsőbb hatóság hozzájárulásával lehet megváltoztatni. Az egyes gyülekezetek érdekeit a lelkész, a presbiterok és a diakonokok gondozzák, akik mind *annak* a gyülekezetnek a tagjai tartoznak lenni. A lelkész hosszas betegsége, vagy ideiglenes távolléte alatt a *Kör* tartozik az ő munkájának az elvégzéséről gondoskodni szoroson megszabott rendelet szerint.

Az Egyháztanács (Presbiterium). A hollandus egyházi törvények a presbiteriumot mindig a maguk anyanyelvén nevezik *Kerkeraadnak*. Én azonban a nálunk szokottabb presbiterium nevet is használom az „egyháztanács” nevezet mellett. Ezt bevezetésül.

Minden gyülekezetben, *ahol az arra alkalmas személyzet nem hiányzik*, kell egyháztanácsnak lenni. Azok a gyülekezetek, amelyekben nincs elegendő alkamas vagy *készséges* személyzet arra, hogy presbiteriumot lehessen alkotni, az *Egyházmegyei Tanács* (vagy ha úgy szükséges, a *Tartományi Tanács*) felügyelete alá helyeztetnek, és akkor ez a magasabb testület a megmaradt presbiterekkel, vagy ha rendes lelkész bármilyen okból nincs, a *consulens* (adminisztrátor) lelkésszel együtt, végzi a Presbiterium tisztét és jogosítva van intézni mindent, amit az Egyházi Törvények és szabályzatok a Presbiterium jog- és hatáskörébe utalnak.

A hollandus Egyháztanács kétféle. Van *kisebb* és *nagyobb* Egyháztanács. A *nagyobb* Egyháztanács, aminőnek minden egyházközségben kell lenni, a lelkészből vagy lelkészekből, továbbá a presbiterekből, végül a diakonusokból áll.

A *kisebb* Egyháztanács, amelyet csak azokban a gyülekezetekben találni, melyekben három vagy ennél több rendes lelkész van, csupán a lelkészekből és presbiterekből áll, mert ott a diakonusok külön testületet is alkotnak. Az egyháztanács képviseli és kormányozza a gyülekezetet és pedig vagy a *kisebb* vagy a *nagyobb* Egyháztanács, aszerint, amint az illető dolog az egyiknek vagy a másiknak az illetékessége alá tartozik.

A *lelkészek* tiszte: az evangéliom nyilvános hirdetése; a keresztségnek és az Úrvacsorájának a kiszolgáltatása; a gyülekezeti istentisztelet vezetése; a *vallástanítás*, a pásztori gond és *valamennyi presbiteri gyűlésnek* a vezetése.

A *presbiterek* tiszte és kötelessége: a lelkészekkel közreműködnek a gyülekezet pásztori gondozásában; a vallástanításra való felügyelet és annak előmozdítása; a rend és fegyelem fenntartása; továbbá buzgó közreműködés mind abban, amit a keresztyén gyülekezet tökéletesítésére fel lehet használni.

A *diakonusok* tiszte és kötelessége: a gyülekezet szegényeinek különösebb gondozása. Évégből megvannak bízva a diakonia javainak mindennapi kezelésével; minden, bármi címen a diakonia javára járó pénzek beszédésével; a szeretet-adományok gyűjtésével s mindenek arra a vallásos s erkölcsi célra való felhasználásával, amely célt a gyülekezet a maga szegényeinek a gondozásával el akar érni.

Az olyan gyülekezetekben, amelyekben csak egy vagy két lelkész van, mindezt a lelkész *közreműködésével*, ahol pedig három vagy több lelkész van, a lelkészek *felügyelete alatt* végezik.

A gyülekezeti gyűlések megállapítása, a diakonia javaira való gondoskodás mindenütt a lelkészek, a presbiterek és diakonusok *közös* gondjává tétetik.

Az Egyháztanács, ha az egyházi javak kezelésében helytelen eljárást tapasztal, azt az *Egyházmegyei Tanácsnak* tudomására juttatja.

Az egyházközség tagjai fölött való fegyelmi bíraskodást — a lelkészek, a lelkészjellegű más személyek, a pres-

biterek és a lelkészjelöltek kivételével — első fokon az Egyháztanács gyakorolja. Végzései ellen az Egyházmegyei tanácshoz lehet fellébbezni.

A presbiterek és diakonusok *választásának* és a lelkész *meghívásának* a joga a *gyülekezetet* illeti.

A gyülekezet ezt a jogát — harmadik személyek jogainak fenntartásával — vagy maga gyakorolja, vagy azok által gyakoroltatja, akiket erre határozottan felhatalmaz. Erről körülményesebben majd a lelkészi állások betöltésénél óhajtók szólni.

Hollandiában itt-ott még máig is fennáll az az ódon és teljesen helytelen eljárás, hogy a lelkészi állást a patronus, akit ők *collatornak* neveznek, adományozza. Erre nézve az egyházi törvény így rendelkezik:

Collatoroknak törvényesen szerzett jogai tiszteletben tartatnak, amíg azokat vagy törvény, vagy egyesség útján meg nem szüntetik. Azonban egyetlen gyülekezet vagy egyháztanács sem mondhat le többé a szabad választás jogáról valamely collator javára.

Minden gyülekezetnek jogában van a helyi érdekeknek megfelelő gyülekezeti szabályzatokat alkotni és használni, amennyiben azok az egyetemes törvénnyel össze nem ütköznek és az Egyházmegyei Tanács jóváhagyását megnyerik.

A körök.

Egy gyülekezetnek valamennyi lelkészi állása, vagy *több* szomszédos gyülekezetnek a lelkészi állásai *Kör-ök*-ben egyesítetnek. A helyi körülmények szerint ezeket a köröket úgy kell megalkotni, hogy a gyülekezetekben a lelkészi szolgálat üresedés vagy más akadály estén kellőleg ellátható legyen.

A kör nem hatóság, mert kizárólag a lelkészeket foglalja magában.

A *Körök* beosztását csak a Tartományi Egyházi Tanács változtathatja meg az Egyházmegyei Tanácsok meghallgatása után. A változtatást a zsinat tudomására kell juttatni.

A Körbe tartozó egyházak lelkészei szükség esetén egymás kölcsönös kisegítésére vannak kötelezve. Üresedés esetén gondoskodnak mindazon lelkészi és pásztori munka elvégzéséről, melyeket az „Üresedés“-re vonatkozó egyházi törvények rájuk bízunk.

Evégből felosztják magok között, hogy a szükség beálltával melyik egyházközségnek ki legyen a „gondviselője“ (consulent, amit mi adminisztrátor névvel szoktunk nem valami pontosan kifejezni), pontos munkatervezetet és munkabeosztást készítenek a vallástanításra, a nyilvános istenitiszteletre és a lelkipásztori gondviselésre vonatkozólag a segítségre szoruló gyülekezet szükséglete szerint Mindezt az Egyházmegyei Tanács jóváhagyásával.

A *Körök* annyiszor tartanak gyűlést, amennyiszer azt szükségesnek tartják, a Kör székvárosában vagy általuk szabadon választandó más községben és évenként választanak magok közül egy *Praetor-t*, *Vice-praetort*, *Scriba-t* és *Quaestor-t*. A wallon-egyház lelkészei is bele tartoznak lakóhelyük lelkészi körébe.

A törvény által rájuk bízott feladatoknál felelősséggel tartoznak a saját Egyházmegyéjük Tanácsának. További munkásságuk körébe tartoznak a vallásra, a keresztyénségre, a biblia ismeretének terjesztésére és a lelkészi tiszt minél helyesebb betöltésére vonatkozó eszmecserék és tanácskozások.

Munkásságukról évenként jelentést tésznek az Egyházmegyei Tanácsnak.

A *Köröknek joguk* van arra, hogy fölöttes egyházi hatóságaik elé javaslatokkal és előterjesztésekkel járuljanak, de viszont *kötelességük* a felsőbb hatóságok felhívásainak eleget tenni.

A netalán saját kebelükben előálló, vagy a Presbiterium és a körök közt keletkező egyenetlenségekben az Egyházmegyei Tanács dönt.

Nagy Zsigmond dr.

a debreceni ref. kollégium ny. tanára.

IRODALOM.

A mi vallásunk. I. kötet. Írták: dr. Kecskeméthy István, dr. Bartók György, dr. Révész Imre. 1918. (Kókay.)

A kolozsvári ref. theologiai fakultás tanárai a reformáció emlékét egyebek közt azzal kívánták megünnepelni, hogy megírják a keresztyénség és protestantizmus előállása történetét és vallási, világnézeti és értékelő tartalmát, egy szóval, hogy hogy lett és hogy él ma a mi vallásunk. Ennek az ünnephez és az ünneplők lelkéhez egyformán méltó, ennek a legméltóbb ünneplési módnak gyümölcse a nagyjelentőségű munka első része; tartalmazza a keresztyénséget előkészítő zsidóság vallási fejlődése rajzát politikai élete rájárában, dr. Kecskeméthy Istvántól, az újszövetségi vallásosságát dr. Bartók Györgytől és a ker. egyház történetét, a keresztyénség evolúcióját, amint szétvetődött legfőbb ágaiba, dr. Révész Imrétől.

Ha nyugodt, rendes munkára való időket élnénk, valószínű, hogy a figyelemreméltó kötet már kiváltotta volna a jelentőségének megfelelő részletes, beható hozzászólásokat, gondolatsorok továbbfejtését megindító szakszerű bírálatokat, íróknak és közönségnek egyformán nyereségét. Reméljük, hogy ami késik, nem múlik. Igazi köszönetét ezért a gazdag kötetért azzal fejezi ki a magyar protestantizmus, ha újból meg újból alkalmat ad íróinak, hogy kiépítsék ezt a csak első tájékozódás céljára szolgáló tervvázlatot, amelyből a hozzáértő szem meglátja, hogy hogy várják a továbbfejtést az összesűrített gondolatok, — hiszen egy egész könyvtárnyi irodalom kvintesszenziája van belétömörítve.

A kötet mindenekelőtt a művelt protestáns közönségnek van szánva, tehát népszerű tudományos munkának készült, s alig lehet nagyobb dícsérete, mint az, hogy ezt a rendkívül nehéz feladatot: a fáradságos és hosszú tudományos utánjárás gyümölcsét a legérettebb formában, tehát a szakszerű előképzéssel nem bírónak is élvez-

hetően elébe tárni, általában sikeresen oldja meg. Nem kis művészet volt, belesűríteni öt-hat ív szűk területére egy-egy gazdag tudományág egész tartalmát, kiválogatni a lényegesből is a leglényegesebbet. Nem utolsó gyönyörűség éppen ezt a művészetet megfigyelni, mellyel ezt a tömörítő formálást végzik az írók; ez a mód adja egyéni ízét, zamatját dolgozataiknak. A Kecskeméthy tanulmányában szinte szemeink előtt történik a kondenzálás, látjuk az izmokat lüktetni a felszín alatt, a részletek teljes engedelmességgel szolgálják az egészet, de a maguk életét is élék; a legtöbbet ez a rész árul el a műhely munkájából, de milyen vonzón! Szakkritikusok talán azt mondják, hogy véglegesen meg nem állapított tények nem valók ilyen tájékoztatóba; a laikus örvend az életteljes gazdagságnak s csak annál érdeklődőbb lesz a függőben levő kérdések megoldása iránt.

Az újszövetségi rész tisztán csak a gerincfogalmak szilárd összekapcsolásával dolgozik s talán szűkebbre szorítkozik, mint kellene, pedig itt látnók legszívesebben a legteljesebb részletezést. Az újszövetségi iratok irodalomtörténetéről, az evangéliumok előállításáról, meg e nevezetes rekonstruáló munka történetéről éppen olyan nyereséges volna, ha többet olvashatna az ilyen kérdésekben csaknem egészen tájékozatlan közönség, mint ha többet kapna a Jézus személyi vallásossága rajzából; a szilárd keretek közt életteljesebb lett volna a kép. Talán a legszerencsésebb formájú, mert a legszerencsésebben találta el, hogy mit kell adni és hogy kell adni, az egyháztörténelmi rész. A történelmet csináló, korszakokat megindító, vagy képviselő személyiségekről éppenúgy, mint a személyektől elváltan ható erők formáló munkájáról, az eszmék evolúciójáról, jelentkezési formáiról, kevés szóval a legjellemzőbbet adja, csak a leggyökeresebb, a történelmet igazán hordozó ágakat mutatja be, de semmi sem marad el, ami a keresztyénség és protestantizmus életfolyamatában ható erő volt és az máig. A keresztyénség történetének kis tükre, igazán, ha a tükörképpel a hűséget jelezhetjük, minden lényeges vonás ott van a képen, — csak hogy akkor persze nem tükörkép többé a kép, hanem művészi tömörítés.

Az egyéni íz azonban a tanulmányok értékének csak egyik forrása; az egyéniségek sajátos törő közegén keresztül egyetemes érvényű tudás terjeszt világosságot és remélhetjük, kelt vágyat a nagy, életbevágó komolyságú

kérdések mélyebb tanulmányára. Éppen ennek a váagnak irányítására és fölkelésére is szükséges lesz legalább a II. kötethez methodikusan összeállítandó irodalmi útmutatót csatolni. Kell-e mondanunk, mily odadóan várjuk ezt a második kötetet?

Nem szabad e munkának egyetlen protestáns ember asztaláról se hiányoznia. Új hatások, ígérek, váradalmak ránk zuhogó áradatában a magunk biztos tájékozódásának, lábunk szilárd megvetésének van egy páratlan segítő-eszköze: megjeleníteni magunk előtt, tudatosítani, mi a keresztyénség, mi a protestantizmus. Éppen ezért várjuk a befejező részt is olyan nagyon: a történetből vigyen bele az örök érvényű törvényszerűség jelenébe, a protestáns keresztyénség lüktető életét mutassa meg. Kolozsvári véreinkkel még a híradás lehetőségét is hiába várjuk; de talán, amíg a néma utcákra kinézni sincs kedve a szegény erdélyi magyarnak, talán azalatt készül a sokaknak látásokat nyitó könyv; a régiért és újért egyformán köszönet és hódolat nekik!

T. B.

A mi örökségünk. A sárospataki ref. főiskolában a reformáció négyszázados évfordulója alkalmából tartott egyházi beszédek és felolvasások. Ára 10 kor. A tiszta jóvedelem a főiskolai tápintézeti Kálvin-alapítványé lesz. 1918. Nyomatott a ref. főiskolai könyvnyomdában. Sárospatak. — A sárospataki ref. főiskola tanári kara a reformáció szellemének és elvének hódolt akkor, amikor az általános, tehát nyomdai nehéz viszonyok közt is az 1917—18. iskolai év október—február hónapjaiban tartott egyházi beszédeket és felolvasásokat külön kötetben kiadta s az Alma mater részéről maradandó emléket kívánt állítani a négyszázados évfordulónak.

A kötet által tehát a négyszázados ünneplés, a reformáció eszméinek föllevenítése, elvének a magok tisztaságában feltüntetése s a gyakorlati életbe átvitele, az emberi lelkekbe átplántálása mellett a főiskola egyszersmind a maga tudásának, szellemi erejének s jellegének is hű képet, maradandó emléket akart állítani.

Tartalmaz a kötet négy egyházi beszédet s nyolc előadást. Az egyházi beszédek: A protestáns szellem. Dr. Makkai Sándortól. — Az élet könyve. Nagy Bélától. — Új élet. Rohoska Józseftől. — Megigazulás. Elekes Imrétől. — Előadások: A reformáció okai, előzményei. Dr. Rácza La-

jostól. — A folytonos reformáció. Rohoska Józseftől. — A reformáció hatása a magyar közművelődésre. Harsányi Istvántól. — A kálvinizmus és a magyar lélek. Dr. Makkai Sándortól. — A reformáció társadalmi s politikai jelentősége. Dr. Barna Lászlótól. — A kálvinizmus. Rohoska Józseftől. — A prófétai elem Kálvinnál. Marton Jánostól. — Megigazulás és predesztináció. Nagy Bélától. — Legtöbb dolgozattal szerepel tehát Rohoska József: egy egyházi beszéd s két előadás. Aztán dr. Makkai Sándor egy egyházi beszéddel s egy előadással; éppen így Nagy Béla is.

Úgy az egyházi beszédek, mint az előadások magas színvonalon állanak. Nem tévesztik azonban a gyakorlati célt sem, a hallgatóságnak megfelelő táplálékot nyújtani s a reformáció elveit, eszméit, igazságait megfelelő alakban a hallgatóság lelki kincsévé tenni. Erőtelmes és egészséges evangéliumi s kálvini szellem nyilvánul meg úgy az egyházi beszédekben, mint az előadásokban s több dolgozatban már tárgyánál s céljánál fogva igen ügyesen s gyakorlatiasan összhangba hozva a mai kor törekvéseivel s társadalmi viszonyaival.

A reformációt a kutatások mai eredményében tüntetik föl s célok nem újabb tudományos kutatás eredményeivel előállani, hanem a nyelvöket tisztán, világos körvonalakban a hallgatóság közkincsévé tenni s a régi lángot újra felébreszteni s a mai nemzedéket annak lángja mellett tetterre buzdítani. Tartalmas, tömör, személtető, élvezetes dolgozatokkal találkozunk a kötetben. Kifogást mindössze annyit óhajtok felemlíteni, hogy Rohoska József „A kálvinizmusról“ írott felolvasásában a 151-ik lapon felül ultrapraktikus jelleggel s célzattal a megigazulás tanát az erkölcsi erővel hozza összeköttetésbe; ami által igaztalanná válik úgy a megigazulás tanához, mint azon szellemi miljőhöz, melyben dolgozata megjelent. Nyomása tiszta, úgyszólván sajtóhibamentes.

A kötetet, mely Sárospatak négyszázados reformációi ünneplésének méltó kifejezése, úgy tartalmánál, mint nemes céljánál fogva a legjobb akarattal ajánlhatjuk.

J.

Robertson Frigyes Vilmos egyházi beszédei. Fordították Czeglédy Sándor, Fazekas Lajos, Tildy Zoltán. II. kötet. Pápa. Kiadja: Kis Tivadar könyvkereskedő. 1918. Ára fűzve 14 K. 8°, négy számozatlan és 306 lap.

Hogy kicsoda volt Robertson és miben határozódik az ő jelentősége az angol prédikáció-irodalom terén, azt Szemlénk olvasói előtt szükségtelen emlegetni, mivel minderről a közelmúlt évfolyamokban többször volt szó, még pedig a teljes méltánylás hangján. A régebbieknek még mindig élénken emlékezetében maradt az az általános érdeklődés, amely a múlt század 60-as éveiben Révész Imre debreceni lelkész amaz egyházi beszéd köteteit kíséerte, amelyekben a hírneves szónok Robertson beszédeknek átdolgozását adta közre. A most kezünk között levő kötetet illetőleg tehát csakis az érdekelheti a kritikát, ha vajjon a fordítás jól adja-e vissza az eredetit? Vajjon, ha ezeket a beszédeket Robertson magyar nyelven írta volna, úgy írta-e volna meg, mint ahogy azokat ebben a könyvben olvassuk? Nagy általánosságban nem mondhatunk sem igent, sem nemet. A könyv fordítói ugyanis nem egyforma erősek sem az angol nyelv ismeretében, sem a magyar nyelv megfelelő szólásainak megkeresésében és megtalálásában. Éppen ezért nagyon emelte volna ennek a 31 beszédet tartalmazó II. kötetnek az értékét, ha az összes beszédeket átnézte volna egy alapos nyelvismerettel bíró és helyes nyelvérzékű szakember, p. o. az egyik fordító: Czeglédy Sándor, akinek fordításait (14 beszédet a 31 közül) a legnagyobb élvezettel és lelki haszonnal olvashatjuk. De pl. — hogy igazán csak néhány passzust mutassak be — a. 10. lapon „Legyetek bőkezűek, következetesek és tágkeblűek“ nem *aequivalense* az angol „Be generous, consistent, large minded“-nak; vagy a 12. lapon: „melyek elkerülhetetlen részei az emberi életnek“ nem megfelelő fordítás erre a passzusra: „with which human life is filled“; éppen így nem kifejező ez a 14. lapon: „Az engedelmesség volt ő benne az egész természetes jellemvonás“, ha tudjuk, hogy Robertson ezt írta: „Obedience was natural to Him.“ Hasonlóképen vagyunk az 50. lapon ezzel a mondattal: „Volt benne valami gyengédség, amely nem volt szorosan odakötve a maga nagy céljaihoz, amellyel még tudta látni az őt követők helyzetének aprólékos dolgait is, el tudta képzelni azokat, s azokról is gondoskodott; ezzel a figyelmességgel legalsóbbrendű szükségüket is kielégítette“ (There was a tenderness which, not absorbed in His own great designs, considered a number of small particulars of their state, imagined, provided; and this for the satisfaction of the lowest wants.) S míg ez a mondat a 17. lapon. „Az erre való képességet, mely kiírthatatlanul belevéső-

dött, természetét e földi tapasztalata folytán szerezte meg“, szinte érthetetlen, addig ugyanez egészen világos az eredetiben: „The capacity for this has been indelibly engraven on His nature by His experience here“. Nem egyszer az angol szórend követése rontja meg a fordítást, így pl. a 4. lapon „Tehát csak a valószínűségre alapítjuk — és ez a valószínűség, a hagyomány segítsége nélkül végtelenül csekély — a zsidó, negyedik parancsolat eltörlését“ ahelyett, hogy a mondat így formálódott volna: „Tehát a zsidó, negyedik parancsolat eltörlését csak a valószínűségre stb. Ezekből s még számtalan elő nem sorolt példából látható, hogy azok a hatalmas gondolatok, meggyőző érvek, irányt mutató eszmék, amelyekkel Robertson szelleme felettébb bővölködik és amelyeknek hatása nyomot hagy minden olvasójának a lelkében, egyik-másik fordítónál erőteljesebb tolmácsolásban részesülhetek volna. De még e fogyatékoság mellett is haszonnal olvashatják lelkipásztoraink és az egyházi beszéd-irodalom iránt érdeklődő gyülekezeti tagok a fordítóknak ezt a kötetét, mert ezzel ismét közelebb hozták a mi köreinkhez az evangéliom egyik lánglelkű hirdetőjének, a közkedvelt Robertsonnak elévülhetetlen becsű és maradandó hatású elne-termékeit.

A—n.

Ravasz László: *Kicsoda az ember?* 1918. (Kókay.)

Szerencsés gondolat volt, hogy a Ravasz három előadását, melyet még a múlt év legelején tartott Budapesten a régi képviselőház gyűléstermében a Kálvin-szövetség konferenciájával párhuzamosan, nemcsak a *Magyarság* olvasó közönségének tették hozzáférhetővé, hanem önálló füzetben az egész magyar világhoz eljuttatja a kiadónak, reméljük, minden érdeklődő honorálását megnyerendő készsége. Az idők jele volt az, hogy napról-napra nagyobb — végre az óriás terembe be se férő — közönség kereste s hallgatta lélekzetvisszafojtva ez előadásokat; azt mutatta, hogy milyen szomjasok a lelkek ez egymást túllicitáló „kultúrhatások“ minden tobzódó áramlása dacára is, milyen hálásak, ha valaki avatott kézzel, a művészi érettség biztosságával megtudja mutatni a túlkulturált területen az élő vizek elhanyagolt kútfejeit. Ezért hallgatták s ezért fogják olyan megkönnyebbüléssel olvasni is Ravasz fejtegetéseit, amint az emberi élet létparancsainak ismerete alapján befejezett művészetével felmutatja, milyen volt a *tegnapi* ember; s akiben a történelem ezer esz-

tendői rétegeződtek, milyenné *kellett formálódnia* a *mainak*, a maga eszményét a realista, naturalista világfelfogásból szerkesztő emberek, s milyenné *kell formálódni* a *holnap* emberének, nem divatcseréből, nem jótetszésből, többségi határozatból, hanem mert ez a létparancs az emberre nézve, hogy szellemi mivolta törvényei szerint éljen, azért „a holnap ember: s az emberben élő Krisztus — a holnap ember: a Krisztusban élő ember.“ Aki hallgatta, nem mehetett el mély lelki tömörülés és erősödés nélkül; mindenkinek, aki a holnap embert magában meg akarja találni, aztán mást is segíteni, hogy megtalálja magában, a legtestvérszeretőbb ajándék a Ravasz jótevő kalauza.

—a.

P. S. Landersdorfer: *Die sumerische Frage und die Bibel.* — Biblische Zeitfragen. 8-te Folge. Heft 12. Münster in Westfalen. 1917. 8°. 40 l. Ára 50 pfennig.

A róm. hatholikus theologiai irodalom fejlettségét, sokoldalúságát s a vallásos életfejlődés minden, még oly elvontnak és messzeesőnek látszó mozzanata iránt is megértő érdeklődését mutatja ez a kis füzet, melyet több az ókori kelet mezejéről választott összehasonlító vallástörténeti munkája után előnyösen ismert szerző, P. S. Landersdorfer a *Biblische Zeitfragen* c. vállalatban tett közzé. Célja, melyet a címben foglalt tárgy összefoglalásával, szakértő feldolgozásával és kiadásával el akart érni, az volt, hogy a művelt katolikus közönség is értesüljön a sokat vitatott sumir kérdés és a biblia közötti kapcsolódási pontok, összekötő szellemi szálak természetéről, lehetőségéről, mennyiségéről. És bár irodalmi felvilágosításokban, a kérdés népszerűsítő eszközeiben vállalkozása előtt sem volt hiány, mindazonáltal oly szabatos, minden szempontra kiterjedő, könnyen áttekinthető, józanul mérlegelő, a tudós kutatás eredményein nyugvó összefoglalás, mely kitűzött célját annyira megközelítette volna, füzete megjelenéséig egy sem volt ismeretes.

Határozott értéke a kis műnek az a belőle félreérthetetlenül kitörő felfogás, mely a kijelentés fogalmának csorbítatlan fenntartása és hangsúlyozása mellett az ókori kelet szellemi életének hatását a bibliára minden ponton elismeri. És legyen bár a kijelentés általa érvényesített fogalma egyébként dogmatikus és katolikus korlátok között mozgó, mindez nem akadályozza meg szerzőt abban, hogy köntörfalazás nélkül rá ne mutasson arra a rend-

kívüli kulturális összefüggésre, mely a bibliát az ókori kelettel s azon belül is a sumir műveltségi körrel egybefűzi, — ara a megtermékenyítő hatásra, melyet a biblia s kivált annak ószövetségi része a sumir kultúra életnyilvánulásai különböző mezőiről nyer. Hogy mily mértékben elismeri és érvényesíti ezt, mutatja a tanulmány rövid tartalma: az I. szakaszban összefoglalja röviden a sumir nyelv létezése körül folyt hosszú (1850-től kezdődő s 1917-ig Halévy haláláig tartó) vita történetét s megállapítja mint a tudomány megdönthetetlen eredményét, hogy sumir nyelv és nép igenis létezett s ez utóbbi szellemi produktivitásának a hajtása nagy részben az a kultúra, melyet babiloni műveltség néven ismer a világ. A II. szakaszban aztán a sumirologia jelentőségét fejtegeti a bibliára nézve és úgy találja, hogy a sumir kutatás eredményeiből alig sejtett, hatalmas felvilágosító haszon nyerhető a biblia a) külső formájának, b) tartalmának helyesebb megismerésére nézve. A biblia külső alakját az ószövetségi ősírás, ősnyelv s a külső előadási forma szempontjából segít a sumir műveltség ismerete közelebbről megérteni, a bibliai tartalomra nézve pedig új történet-földrajzi adatok, az őstörténeti részre, a törvényre, a vallási fejlődésre s az egész kulturális életre vonatkozó új anyag szolgáltatása által hat felvilágosítólag, magyarázólag. Szerző megérint a kis műben minden hipotézist, mely a sumir kultúra emlékeivel kapcsolatban új bibliamagyarázati eszközül fölkinálkozott s tetszetős elméletek kedvéért a józan mérséklet és tárgyilagos ítélkezés útját soha el nem hagyva, viszont a hagyomány kedvéért a felvilágosító új hatások elől el nem zárkozva vezet végig e rendkívül tanulságos és nagyfontosságú mezőn: a sumir-bibliai vonatkozások összehasonlító mezején. Hazai theologiai viszonyainkra gondolva, milyen nagy kár, hogy ilyen füzeteket adni művelt híveink kezébe, nálunk egyelőre — sajnos — nincs se kedv hozzá, se lehetőség. Pedig az idők jelei nekünk is szólnak.

Vd.

A. Jeremiás: *Allgemeine Religionsgeschichte*. München. 1918. 8°. XIII. 259 l.

A tudós lipcei lelkész és kiváló vallástörténész tollából egy új vallástörténeti mű, ezúttal az összes vallások körére kiterjedőleg, valóban nagy eseményt és kivételes élvezetet jelent. Az ókori kelet emlékeinek, eredeti és sokoldalú tanulmányozása s összehasonlító vallástörténeti

szempontból megkísérelt értékesítése után és alapján tényleg napjainkban aligha akadt volna más hivatottabb feldolgozója a vallások egyetemes történetének, mint A. Jeremias. Az a Jeremias, ki *das Alte Testament im Lichte des Alten Orients* c. munkájában már az 1. kiadásban is (Leipzig, 1904.) megmutatta, hogy még az összehasonlító vallástörténet korlátozottabb területén is miként kell egyetemes vallásos jelenségeket magyarázati eszközül felhasználni, ugyanezen mű 2-ik kiadásában pedig (u. o. 1906.) az anyagot még szélesebb körre kiterjeszteni s végül a 3. kiadást egy az összes fejlettebb, ú. n. etikai vallások közös alkotóelemei megértését munkáló előrésznek *Handbuch der altorientalischen Geisteskultur*. Leipzig, 1913. címen eszközölt kiadásával tehermentesítvén, Leipzig, 1916-ban az ókori keleti vallástörténet olyan „standard work“-jává emelni, mely hibái, egyoldalúságai és fogyatékoságai dacára is ritkítja párját a vallástörténeti feldolgozások sorában. Az a Jeremias, aki *Babylonisches im Neuen Testament*, Leipzig, 1905. c. művében az ókori keleti emlékek felvilágosító hatásának alkalmazását az újtestamentum mezején is szerencsés kézzel, nagy sikerrel megkísérelte. E fő munkáin kívül természetesen még sok más kisebb értekezésével s kivált a H. Winckler által felfedezett „astral-mitologiai babyloni világnézet“ érvényesítő küzdelme közben termelt vita- és egyéb iratával, kiváló filológiai felkészültségével és nemes vallásos érzületével szerzett jogcímet arra, hogy egy általános vallástörténeti művel léphessen a világ elé.

A mű, melyet ad, korlátozott terjedelme, stílusbeli tömörsége s itt-ott észlelhető egyoldalúsága dacára sem marad érték tekintetében korábbi fő irodalmi alkotásai mögött. Megbecsülhetetlen erénye, hogy minden részében szolid, megbízható forrástanulmányon nyugszik, hogy ahol minden vallástörténészre nézve kikerülhetetlen szükségességnek hódol: másodforrásokból merít, gondos kritikával jár el, ahol pedig szerzett nyelvismerete alapján az eredeti emlékekre támaszkodhatik, ott elsőrangút produkál, — értékét fokozza a többi vallástörténeti feldolgozásokkal szemben újsága, mely nemcsak későbbi idői megjelenésében, hanem a részletkutatások eredményeinek kritikai értékesítésében, a vallástörténeti nézőpont és horizont kibővítésében, új problémák felvetésében és megoldási kísérletében jelentkezik. Igaz, hogy e problémákkal, melyek az egyre szaporodó anyag természetéből folynak, szerző sem tud mind megbirkózni, hogy pl. az egyes vallások rajzánál kényte-

len jobb meggyőződése ellenére sokszor külső jelenségek egyszerű közlésére szorítkozni s a vallások közötti benső összefüggés, egységes etnológiai és történelmi nézőpont alkalmazásáról lemondani, hogy a vallások osztályozását geográfiai elhelyezkedés szerint végzi, de mindezek általa is tudott és érzett hibák s ha maga nem tudja ezeket kiküszöbölni, más sem tud ezidőszerint felettük úrrá lenni. Am a sok pozitívum, amit a feldolgozás keretében nyújt, az egész műnek egységes karaktere pl. a Chantepie de la Saussaye-féle Lehrbuch der Religionsgeschichte 3. Aufl. 1905. 2. Bde. részlet értekezéseinek különböző karakterével szemben, szigorú forrás-kritikai jellege a C. v. Orelli szerzette Allgemeine Religionsgeschichte 2. Aufl. 1911. 2. Bde. egyenlőtlen értékű részletei mellett, az egész művön átvonuló benső vallásos érzés, melyet a vallások történetében is igazoltnak látott keresztyénség abszolút becse éleszt és táplál, Jeremias könyvét egyik legsikerültebb és legkiválóbb alkotássá pecsételi. Érezhető hiánya azonban, hogy a primitív népek vallásos életjelenségei rajzával igen röviden végez s hogy az ural-altai népek vallásai történelmi előadását a feldolgozásból teljesen kirekeszti. Ha ez utóbbinál az anyag idegenszerűsége s forrásaiban nehezen érthető és hozzáférhető volta okozta az eljárást, némileg ugyan mentve, de igazolva akkor sem látjuk s a magunk részére mindenesetre levonjuk belőle azt a tanulságot, hogy a külföld e téren elkövetett mulasztásait, a tudós közérdeklődést kiegészítő fokozott munkássággal nekünk mindnyájunknak kell kipótolnunk. Vd.

Lic. W. Lüttge: *Christentum und Buddhismus*. Eine Studie zur Geisteskultur des Ostens und des Westens. Göttingen. 1916. 8°. IV. 50 l.

A keresztyénség és buddhizmus összehasonlítása R. Seydel fellépése óta (1882) kedvenc tárgya volt vallástörténészeknek és filozófusoknak egyaránt. Elég csak a legújabb idő azon irodalmi termékeire rámutatnunk, amelyek összehasonlító vallástörténelmi szempontból vizsgálták meg a két világvallás parallel elbeszéléseit, képzeteit, kifejező anyagát, mint *G. Faber*: *Buddhistische und neutestamentliche Erzählungen — Untersuchungen zum Neuen Testament*, herausgeg. v. H. Windisch. Heft. 4. Leipzig. 1913. és *R. Garbe*: *Indien und das Christentum*. Tübingen. 1914. c. műve, vagy *A. Bertholet*: *Buddhismus und Christentum — Sammlung gemeinverständlicher Vorträge und*

Schriften aus dem Gebiet der Theologie und Religionsgeschichte 28. Tübingen u. Leipzig. 1902., 2. Aufl. 1909. c. munkáját fölemlítenünk, mely a két vallás etikai karakterét, önálló vallástörténeti becsét s egymással szemben jelentkező philosophico-vallásos különbségeit, egymáshoz való életviszonyát akarja tisztázni, hogy a buddhizmus és keresztyénség összehasonlításának kedveltségét tényleg lássuk.

A Bertholet művében kijelölt úton és módon, de attól teljesen függetlenül óhajtja összehasonlítani, egymással összemérni W. Lüttge jelen kis füzetében a keresztyénség és buddhizmus örök, nagy vallásos problémáit. Őt is, mint Bertholetet, a két vallás theologiai és filozófiai alapkarakteré, a vallásalapítók lelki hangulatából eredt s azáltal megszabott értékbeli különbsége, a keleti és nyugati eltérő kultúra által meghatározott különböző természete érdekli s a vallástörténeti paralellek teljes figyelmen kívül hagyásával e jellemző vonásokat vizsgálja meg a két vallásban. A vizsgálódást a vallásos problémán kezdi, melyet a váltáság, az istenhit, a vallás, kultúra és történet fogalmának kialakításával s az ahhoz való viszony bemutatásával szemléltet a buddhizmusban és a keresztyénségben. Majd a buddhista és keresztyén erkölcsi világ tartalmát festi le a cél, a motívum s az erkölcsi szellem sajátossága szempontjából. Végül a vallás és pesszimizmus egymáshoz való viszonyát szemlélteti a buddhizmus és a keresztyénség világ és életértékelése szemüvegén keresztül. Okfejtése mindenütt lendületes és logikus, ítélkezése tárgyilagos s ha az összehasonlítást az érintett problémák mindenikénél a keresztyén vallás abszolút értéke és fölénye javára dönti el, ez eljárást nemcsak benső hitbeli meggyőződése, de józanul és higgadtan mérlegelő filozófiai szemlélődése is sugallja. Akik a nagy vallásokban foglalt örök religiozum és ethikum iránt érdeklődnek, haszonnal és lelki gyönyörűséggel forgathatják e kis füzetet. *Vd.*

PRO MEMORIA.

Ady Endre. Nem sokkal azután, hogy *A halottak élén* meggyászolta szegény, bús, magyar vériünk céltalan hullatását, elment ő maga is a halottak élére, a legőszintebben meggyászoltak élére. Nem azért gyászoljuk itt, mert kálvinista volt, bár jól esik, hogy szerette kálvinistaságát és büszke volt rá; nem volt a kálvinizmus költője, — igazán, semmiféle programnak se volt költője, hanem ha *mindent* összeveszünk, ami benne van a század eleji életfelfogásban — s arról nem tehet Ady, hogy ebben az életfelfogásban nem volt uralkodó, középponti vonás a kálvinizmus életeszmenye; egyszer majd jobban megtudjuk, mennyire volt egyéni öröklöttség benne, mennyi a kálvinizmus terhére írandó hiány, vagy mennyire véletlen, külsőleges alakulások sodrának kell betudni, hogy a kálvinizmussal nem tudott teremteőbb viszonyba jutni, mint hogy „igém zengők, bővek, nagyok: Papoknak ivadéka vagyok“. De költő volt, akinek mélységesen komoly, szent dolog keresni, ami „igaz, ami esztelenül szép“; költő, aki páratlanul érzékeny lelket kapott örökségbe — lelket, amelyik „paraszt zsályaként aludt el és krizatémfürttel ébredt hepehupás vén Szilágyban“, hogy úgy átélje és kifejezze, mint senki más, ami a *ma* magyarját gyötri, s ahogy ő kifejezte, mert ő élte-szenvedte vagy ujjongta át, úgy lett a modern magyar élet nagy részének probléma az, amit ő annak érzett és megoldás, ahogy ő látta. Bizonyos, hogy meddő dolog volna szétszalazgatni: hol volt a témának, hol az utánozhatatlan egyéni formálásnak, a *hogyanak* döntő hatása; de az is bizonyos, hogy témái éppen olyan külön hatást kifejtő életet élnek, mint utánozhatatlan egyéni módja, s még bizonyosabb, hogy magyarsága és modernsége, azaz, különös érzékenysége a mában élő lüktetések iránt: egyetemes, *egyetlen* témák: Isten, halál, szerelem, faj, mai öntudatlan rezdülései iránt, a két mágneses sarok költészetében, vagy inkább a gyökér és a virág — különös, néha mintha a virág színezné a gyökeret. De mindig ott van költészetén a küldetés tudatának fénye; alig van néhány könnyed han-

gulatú verse azóta, hogy megtalálta saját magát; igazi életesodákat várt attól a nagy felismeréstől, hogy az ember: „fennség, északfok, titok, idegenség, lidérces messze fény“; megint nem az ő hibája, hogy az ő gazdag áradású folyója se emelkedhetett magasabbra, mint a forrásvidék, melyből az a modern életbecslés fakadt; a minden titkok magyarázata nem lehetett magasabb, mint aminőt a sublimált naturalizmus általában adhatott: göresös, vonagló felduzzasztása az ének, úgy, hogy se magát, se a világot nem bírja igazán, csak valami torzreflexét saját magának a világ dolgain, amelyről nem tudja, mennyire s *miért* az övé. Egyszer majd azt is jobban megtudjuk, hogy történt az, hogy akinek „vallani mindent: volt élete dolga“, s vallott nagy hiteket, mély hiteket arról, hogy „pogány rímek, muzsikák között szomjazok valami örököt“; hogy „a pokollal lelkem alig rokon, mennyet várok nagy mámorokon“: mikor a nagy, döntő vallomásra kerül a sor, akkor csak visszatér valahogy mindig: „szent a bátor, ki mint magam, vallja mindig: vér és arany“.

Hogy élő képe volt a modern léleknek, ahogy a modernséget a század vajudó átmenete értette s hogy „a magyar bánatok legvertebb sira-tója volt“: ez jelölte meg helyét s magyarázza páratlan hatását a jelen irodalmában. Küldetésének ezt érezte, mikor Dévényynél betört „új időknék új dalával“; hogy végleges tisztasággal érvényre hozta, ami benne volt abban az új időben: ez kortörténeti jelentősége. Úgy jött elő új hajón, új vizeken, mint egy ezüstcsillogású Lohengrin, hangja úgy zengett, hogy lehetetlen volt nem figyelni reá s fogadástételére: „én nem leszek a szürkék hegedőse“; s e fogadáshoz ellágyulás nélkül hű maradt az utolsó verssorig. Sohase hiányzottak versei, amelyek éppen olyan üdén, azzal az utánozhatatlan finom fanýarsággal zengtek, amely első köteteiben elvárásolta azt is, aki ellenállott hatásuknak; mindvégig mestere volt annak, hogy két-három szóval teljessé formáljon egy gondolatot, két-három hanggal, messzefekvő hanggal, tömör és teljesen csengő akkordot zendítsen meg, olyan mélyre látott intuitív erejű intelligenciája. Csaknem bizonyos volt, hogy ez a fölényes intelligencia rendre mindinkább egyetlen forum lesz: lehetetlen észre nem venni, hogy az „esztelenül szép“, minden lényeg-rokonság dacára, melyben csakugyan van az igazsal, deferál az igaznak: az alakotadás, az esztétikai megjelenés a sejtelmes, a kimeríthetetlen jelentésnek. S nem lehet meg nem látni egy fajta le-

higgadást, tömörülő tisztulást, ebben a végig homogén költészetben, amíg „szabadabbnak érzi magát minden szabadoknál“, amint visszanéz „az elhagyott kalózhajókra“ s megújító szerelme új hajóján, „az igazin, száll virágfedetten“. Gyászoljuk, mert ebből a „hajnalból“, szívében a „tenger-életből“ keveset hagyott felörvendeni a sors, s mert nem engedte, e „esúf, nagy özön-vér után“, „sok mindent elmondani, mit most a Rém hízlal: az igazi szót“.

T. B.

Szerkesztői zárszó. Március 11-én adta választmányi gyűlésünk a megtisztelő megbízást, hogy a Szemle szerkesztésében dr. Ravasz László szerkesztőt helyettesítem. A legsúlyosabb fordulatoknak, az egymásra törő hatalmi tényezők változó harcának korszaka a közelmúlt és a jelen, amely nem könnyűvé teszi az irodalom feladatát; ha ugyan az a körülötte lefolyó események összefüggéséből magát kikapcsolni nem akarja. Utóbbi esetben azonban érdektelenné és így hatásnélkülivé válik. Inkább szükségesnek látszott azért a mindig munkában levő emberi ész pillanatfelvételeit, frissen támadt gondolatait megrögzíteni, hiszen az olyan hatalmas kilengések, amelyeket ezekben a rendkívüli időkben a történelem ingája jobbra és balra végez, csak annál intenzívebb világításban mutatják a hibákat és előnyöket s szolgálhatnak tanusággal a jövőre. Éppen ezen kilengések szabályozását kell előkészíteni az irodalomnak felvetett eszmék megrostálása, helyeslése vagy elvetése útján. Ezt célozza ez a füzet is. Hiszen a maga abnormitását egyetlen intézménnyel sem érezte jobban a kor, mint az egyházzal, közelebbről a protestantizmussal. Azonban féltünk a protestantizmust ezért nem kell; mint a mult küzdelmei között megvolt, úgy a jelenben is megvan abban a viszonyok által követelt újjászülő erő. Más kérdés, hogy mennyiben fogjuk tudni mi reprezentálni az újjászülő erőt. Szerintem nem hirteleni elhatározásokkal, könnyű meghódolásokkal, hanem a hibákat beismerő önismerettel, a minden jót munkálni kész szeretet őszinteségével és az igazság győzelmébe vetett rendíthetetlen meggyőződéssel. A hegyi beszéd végeztével álmélkedik a sokaság Jézus tudományán, mert tanítja vala őket nagy méltósággal. A tudomány szerénysége s a tettek grandiozitása által volt a protestantizmus Jézus hú

tanítványa a multban, szerénységnek s grandiozitásnak kell jellemezni most is minden fellépését, mikor új jövendő alapjaihoz hordjuk a köveket.

Lencz G.

November elején. Kora tavasszal kellett volna e füzetnek megjelenni s hogy most a korrekurát végzem, alig pár sárguló levél díszíti a fát. Társulatunk vezetősége gondoskodni akart az irodalmi munkásság folytonosságáról s a folytonosság mégis megszakadt, mert talán az élet is megszakadt körülöttünk; legalább pillanatra egy ezeréves történet fonala látszott megszakadni. Az előbb a paroxizmus láztüneteit mutató nemzeti élet elnémult, a beteg vergődése megszűnt s eljöttek a szomorú temetésre, jelentkezők. Mintha csak a költők gonosz álma következett volna el a nyár virágaival koszorúzott sírról, melyben nemzet hamvad el s melyet résztvevő nemzetek gyászkönnyel vesznek körül.

Csendben legyünk, imádkozva várakozzunk, mert a nagy beteg megmozdult, nem halt meg. Hollók serege hiába kóválygott feje felett. Csak egy kis szünetre volt szükség. És mi aggódó félelemmel lessük az első életnyilvánulásokat. Az is vigasztalás számunkra, hogy élünk, kik előtt régebben halálnak látszott a viviszekció sokkal szelídebb formája. Pedig a jelen valósága a mult idők rémmeséinek képzeletét túllépi, fázós téli éjszaka nyugtalan álmának árnyai térnek vissza. Ami most van, valami egészen más, mint ami ezelőtt több mintegy fél esztendővel volt: megváltozott a gondolkozás, megváltoztak az emberek, mások lettek még az események, vágyak is, mássá lett a világ.

Ki csodálkozhatnék hát rajta, ha e füzet tartalma és a jelen között hézagot, ugrást fog észlelni. Ide s tova egy éve lesz, hogy a Szemle utolsó megjelent számában az „új Magyarországot” és „a Békét, a sáros, véres angyalt” üdvözölte s „a nemzeti függetlenség” oltárára rakott, magasan lángoló áldozatot a szerkesztő. A gyorsan fejlődő események adták aztán ezen füzet állam és egyház rendezésére vonatkozó fejtegetéseivel a tartalmat, a felvetődött új eszmékkal való kiengesztelődésre irányuló törekvést egyházunk külső és belső életében. Vándor volt már akkor is a Szemle, mint „Előszónk” jóslatszerű szavai kifejezik, készen arra, hogy „az igazságért való háborúság szenvedésének útját” tovább fussa. Azért, ha ezen futása közben pillanatnyi pihenése volt, annak emlékét fentartani, még ilyen utólagos beszámolás alakjában is, indokoltnak fogják találni az olvasók.

Azután hadd kezdődjék az új feladat.

Elszórt csontok várnak összegyűjtésre, hogy a seregeknek ura húst, izmokat teremtsen reájuk, csont csonthoz tapadjon s új életre keljen az Úr lehelletétől. Édes magyar nemzetünk szétszórt roncsai ezek a csontok, melyeknek hívó szóra ismét új életre kell kelniök. Darabokra szakgatott egyházunk reméli a profécia szerint a Jehova egygyé forrasztó lelkét.

Sötétben bujdosóknak kell a világosság, szenvedőknek a vigasztalás, bűneik megbánása alatt gyötrődőknek a kiengeisztelődés enyhítő balzsama: az Úr útja ez, ki szenvedések, megaláztatások között neveli szolgáját a népe javára szolgáló üdvhivatásra.

Isten kezében ilyen eszközök a népek. És ha hiszünk nemzetünk hivatásában, hinnünk kell annak jövőjében is. Egy megalázott nemzet szenvedéseiből fakadnak a jövőendő új élet legszebb virágai, a hitnek, szeretetnek megszentelt érzelmei. Mert azok a szenvedések megtanítanak, hogy hitében nagy, szeretetében egygyé forrott nemzeté a sorsviszályok felett a diadal.

Hitre nevelni, szeretetben tevékenynyé tenni, ezzel segíthetjük elő a kegyelem munkáját s segítünk a szétszórt csontokat összegyűjteni.

Egy ezredév alatt hányadszor történik az? . . . . De azért nincs, nem lehet senki, aki csüggedezve fogna az újabb munkához. Ha a Gondviselés itt mutatta ki hivatásunkat, akkor itt is kell és itt is fogjuk azt betölteni. L.

Titkári krónika. A Protestáns Szemlének ezt az egyetlen számát, mely az életakarát dacos folytonosságát jelképezi, bátran vonhatnók gyászkeretbe. Ez az év ugyanis ama végzetes forradalmi csíny napjától kezdve egészen a nemzeti hadsereg Budapestre vonulásának napjáig, teljesen a politikai és erkölcsi Nirvána esztendeje volt. Nem az ellenség ágyúi döntötték meg a nemzetet s vele az erkölcsi világrend és társadalmi erőviszonyok százados egyensúlyát. A nemzeti ügy azokon a farkasvermeken és csapdákon bukott el, miket egy magyartalan és keresztyénietlen feketesereg ásott évtizedek szívós munkájával a magyar ösvények alá.

Volt egy korlátolt magyar, aki hitt az ellenségnek. Hitt félrevezető szándékkal világba dobott jelszavak távoli csillámanak, Hitt és megtette a nagy halálugrást, melynek pokoli lendületében magával rántotta a mélységbe kimerült, megtört nemzetét.

Az öthónapos Károlyi-éra zürzavarában Társaságunk is alig jutott már lélegzethez. Az egyházi élet általában, mint egy célba vett, didergő madár, rossz sejtelmek között vergődött az ősi födelek alatt. A hazafiúi lelkiismeret valami gyászfátyolos, nagy, magyar fájdalomba temetkezett bele. Ekkor kezdtek az oduikból kivánszorgó, ellenséges hordák előzölni és darabokra tépni kijátszott hazánkat. Ekkor kezdtek felszínre kerülni a vörös tengerfenék iszapvilágának rosszindulatú férgei. Összeszűkülő hazánkban mind szomorúbban zúgtak a harangok. Mind sűrűbb köd borult a magyar templomokra.

Igazgatóválasztmányunk mégis tartott egy összejeövetelt 1919 március 11-ikén. Látogatott, de nyomotthangulatú gyűlés volt az. Itt jelentette be *Petri Elek* püspök, ügyvezető elnök, hogy *Ravasz* László Kolozsvár román megszállása folytán szerkesztői tisztéről lemondott. Nem mertük elfogadni a lemondást. Nem bírtunk beletörödni abba, hogy elszakadjunk végkép ettől a nagyfényű embertől s vele a magyar protestantizmus ősi, szépséges kertjétől, Transilvániától. Nem szerkesztőt, csak helyettest választottunk tehát *Lencz Géza* debreceni theologiai tanár személyében, hogy ezzel is kifejezést adjunk tragikus ragaszkodásunknak ahhoz a világhoz, amit nekünk *Ravasz László* jelent. Az ő nevét csak *Clemenceau* szörnyű ollója nyírhatja le, békekötés után, a *Protestáns Szemle* homlokáról, de ő se, akkor se örökre!

Ugyanez a választmányi ülés bízott meg engem a titkári teendők ellátásával mindaddig, amíg a közgyűlés a nagybányai ev. egyházkerület püspökévé választott *Raffay Sándor* helyett. új titkárt választhat. Ki nem tombolt viharoktól terhes időben léptem én a nagy és hű sáfár örökébe. Bátor remények, tervek s jó elhatározások rügyei zsendültek bennem az új elhívásnak nyomában: tenni sokat a Társaságért! Tenni sokat, hogy modern, gazdag és közkedvelt legyen. Életre kürtölni tagjaiban a dermedt életet. Irodalmivá tenni működését, úgy, hogy különösen folyóirata révén maga is arénájává legyen úgy az alkotó, mint a kritikai magyar irodalom egészséges, izomfejlesztő tusáinak!

Lencz Géza mindjárt össze is toborozta a *Szemle* jelen számának kéziratait, nyomdába is adtuk, kiszedték, de mikor a nyomda kézbesíteni akarta a kefelevonatot: kitört a proletárdiktatura s szirénájának részeg bömbölése torkunkba fojtotta a szót.

Szocializálták a *Hornyánszky Viktor* nyomdáját s ettől a pillanattól fogva itt sajtótermék csakis a közoktatásiügyi nép-

biztosság sajtóosztályának jóváhagyásával láthatott napvilágot. Természetes, hogy a Szemle kefelevonatára is kimondták az elmarasztaló ítéletet. A társaság irattárába helyeztem a korrekturapéldány első lapját, melyen a kommunista cenzor kezevonása a népbiztosság pecsétjével tekintélyesbítve dörgi rá szerény közleményeinkre a megföllebbezhetetlen vétót: „Nem adható ki!“ Ugyanakkor a Társulat vagyonát is zárlat alá vették s elhurcolták Hornyánszky raktáraiból ismeretlen helyre könyvkiadványaink teljes készletét. Úgy vélték, hogy ezzel végkép elsöpörték a föld színéről a protestáns Sion egyik legbüszkébb bátyatornyát: a Protestáns Irodalmi Társaságot. Mi hallgattunk, szenvedtünk és hittünk. Hittünk a magyarabbvérű munkásság józan ösztönében, hogy örült hajcsárainak véres kezéből ő maga kiveszi idejekorán a gyeplőt s nem hagyja rászakadni idegen hadak lábától érintetlen, színmagyar területeinkre egy becstelen megszálló csorda gyalázótát! Hittünk a munkás lelkiismeret és erkölcsi undor nyílt lázadásában s hittünk a falu kiéheztető szabotázsának győzelmében. Sajnos, a poharat fenéig kellett ürítenünk. A vörös rémuralom katonai összeomlása után vállunkra kellett még vennünk egy negyedfél hónapos román megszállás igáját. Gyülekezési jogunkat elkobozták. A sajtó szabad lélekzetvételét egy lenyüggő cenzura bénította meg. Már éltünk, de még a tetszhalál önkivételében vártuk a jóhír lépteinek nesztét, vártunk egy boldog reggelt, vártuk a szabad ébredést.

A Protestáns Szemle kefelevonata még mindig a nyomdában lappangott, hiszen fölötte keringett folyvást fenyegetőn az oláh cenzura héjjamadara. A megszállás sorvasztó hónapjai azonban mégis érleltek valami gyümölcsöt a Társaság számára. Egyszer ugyanis hírül vettük, hogy a Társaság kiadványainak egy része a Szellemi Termékek Országos Tanácsának hivatali tanyáján, a Lónyai-utcai zálogházban, másik része a Faragó-féle könyvkereskedés depótjában, nagyobbik fele pedig a MTTR dunapartí raktáraiban hever, ez utóbbi helyen ama vallásos tartalmú sajtótermékek tönkelegébe keverve, melyet a siriai internacionále rablólovagjai már zúzdai szállításra előkészítettek, szépen bálókba drótoztak s mázsaszám lemérve átadni készültek a nagymarosi papirlemezugyárnak. Talán egy vagy két hét választotta el ártatlan Koszorú-füzeteinket attól, hogy lélekvesztett, holt masszaként kalapskatulyák alakjában lássák meg ismét az Isten napvilágát. Lehetetlenséggel határos feladatnak tetszett, hogy a gyürt és sokszor sallangokra tépett papirgarmadtól kiválogassuk mindazt, ami ép és ami a mienk. Ezt a munkát pusztán napszámosokkal végeztetni lehe-

tetlenség lett volna. Itt lelkes, értelmes, mozgékony munkakerőkre volt szükség, amit megtaláltunk a református főgimnázium húsz derék növendékében. Ezek a fiúk többheti fáradságos munkával a zúzdára ítélt papiros bábeli halmazából összedtek 11,563 drb kötetes kiadványt s 259,140 drb Koszorúfüzetet, összesen 209,617·60 korona értékben. Ezzel szemben a könyvtömegnek Kókay Lajos rektáraiba való szállítására és a fizikai munkások díjazására 2615 korona kiadás esett.

Ilyenformán a forgatagos idők szörnyű bajaihoz, katasztrófáihoz mérten Társaságunk elég szerencsével úszta meg a vörös vízőönt. A szenvedett anyagi károk csorbáját egy-két munkás év vissza fogja majd építeni. Erkölcsi erőink fundamentumát pedig a szennyes habok meg'se tudták közelíteni! Megedzeten és megifjúdottan állunk a jövendő tárt kapujának küszöbén! Dolgozni fogunk és haladni, de most már nem céltudatlan, idylli ösvényeken, hanem haladni fogunk nagyszabású, történelmi tanulságok ércvágányain! Most már tudjuk, hogy akkor, amikor mi a protestáns szellemi élet ébrentartásán és hatékonnyá tételén fáradozunk, nem csupán az irodalmi szórakozás, a vallásos eszthézis és csöndes hitélet mécsét szítogatjuk, hanem kezünkben fáklyát lobogtatunk, mely az erkölcsi nihil legsötétebb hatalmaival küzdő, szegény magyar faj útjára veti jótékony világát!

Dr. Madai Gyula.